

Qubad İbadođlu, Kənan Aslanlı, Söhrab Fərhadov

**2010-cu il üzrə Azərbaycan
makroiqtisadi vəziyyətin
qiymətləndirilməsi**

ANALİTİK İCMAL

Bakı, Azərbaycan

May 2011

MÜNDƏRİCAT

Qısaltmalar.....	4
Xülasə.....	5
Giriş.....	6

1. Azərbaycanca iqtisadi artımın mənbələri, ÜDM-in komponent dəyişiklikləri və makroiqtisadi struktur problemləri.....8

1.1. Azərbaycanca iqtisadi artımın dinamikası və mənbələri.....	8
1.2. ÜDM-in komponentlərindəki dəyişikliklərin trendi və əsas struktur problemləri.....	11
1.3. Azərbaycanca iqtisadiyyatında istehlak, yığım və xalis ixrac münasibətləri.....	12
1.4. Neft və qeyri-neft ÜDM-in və investisiyaların dayanıqlılıq problemi, sahibkarlıq mühiti.....	15
1.5. Azərbaycanca iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığı, yoxsulluq və məşğulluq problemi.....	17

2. Fiskal siyasətin qiymətləndirilməsi.....22

2.1. Bütçə gəlirlərinin təhlili.....	22
2.2. Bütçə xərclərinin təhlili.....	27
2.3. Fiskal genişlənmənin dəyərləndirilməsi.....	31
2.4. Bütçə kəsirinin təhlili.....	36

3. Monetar siyasətin qiymətləndirilməsi.....37

3.1. Monetar siyasətin əsas məqsədləri.....	37
3.2. Pul kütləsi və inflyasiyanın idarə olunması.....	38
3.2.1. <i>İnflyasiya templəri</i>	38
3.2.2. <i>İnflyasiyanın mənbələri, gözləntiləri və hədəfləri</i>	39
3.3. Məzənnə dəyişiklikləri.....	40
3.3.1. <i>Nominal və Real effektiv məzənnə dəyişiklikləri</i>	40
3.3.2. <i>REM faktiki və tarazlıq göstəriciləri</i>	42
3.3.3. <i>Mərkəzi Bankın məzənnə və inflyasiya hədəfləməsi rejimi</i>	42
3.4. Kredit bazarlarında durum və bank sisteminin təkamülü.....	43
3.4.1. <i>Kredit bazarında durum</i>	43
3.4.2. <i>Bank sisteminin təkamülü</i>	45
3.5. Mərkəzi Bankın müstəqilliyi.....	48
3.6. Tədqiqatın əsas tapıntıları.....	49

Nəticə və tövsiyələr.....51

Əlavələr.....55

İstinad edilən mənbələr.....57

QISALTMALAR

AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
ARDNŞ	Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti
ARDNF	Azərbaycan Dövlət Neft Fondu
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
DB	Dünya Bankı
DŞ	Dövlət şirkəti
DK	Dövlət Konserni
DTT	Dünya Ticarət Təşkilatı
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
İİN	İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
İTM	İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi
ƏDV	Əlavə dəyər vergisi
NEM	Nominal Effektiv Məzənnə
REM	Real Effektiv Məzənnə
MBQ	Milli Bütçə Qrupu
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

XÜLASƏ

Bu analitik icmal 2010-cu ilin makroiqtisadi dəyərləndirilməsi məqsədilə Milli Bütəcə Qrupunun ekspertləri tərəfindən hazırlanmışdır. Təqdim olunan icmalda dünyada müşahidə olunan qlobal iqtisadi proseslər fonunda Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin (ÜDM, məşğulluq, əhalinin gəlirləri, xarici ticarət, xarici investisiyalar, yoxsulluq) son 5 il (2006-2010-cu illər) ərzində təhlili aparılmışdır. Bu tədqiqat sənədində həmçinin təhlil olunan dövr ərzində fiskal parametrlərin neft gəlirlərindən asılılığı, dövlət investisiyaları və infrastruktur xərcləmələri, sosial siyasət (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə), vergi və inzibati islahatlar, monetar siyasətin əsas parametrləri (pul kütləsi və inflyasiya templəri, real effektiv məzənnə dəyişiklikləri, kreditlər, faiz dərəcələri) və bank sektorunun ümumi vəziyyəti də araşdırılmışdır.

Aparılmış tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında 2010-cu il də daxil olmaqla son bir neçə ildə real iqtisadi artım tempinin dinamikasında azalma müşahidə olunur və hazırkı iqtisadi artım mənbələrinin davamlı iqtisadi artım tempini saxlamasında texnoloji məhsuldarlığın azlığı riski mövcuddur. Tədqiqat göstərmişdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-in əsas hərəkətverici qüvvəsi faktiki son istehləkdir, yığımın və ixracın rolu üzrə isə vahid tendensiya yoxdur. ÜDM-in mühüm komponenti olan ixrac əməliyyatlarında xam neft, təbii qaz və neft məhsullarından yüksək asılılıq davam edir. Tədqiqat eyni zamanda aşkara çıxarmışdır ki, ÜDM-in strukturunda sənaye və aqrar sektorun payının azalması, xidmət sektorunun isə payının nisbi olaraq genişlənməsilə "Holland sindromu"nın "sənayesizləşmə" simptomu Azərbaycan iqtisadiyyatında güclənir. Tədqiqat göstərmişdir ki, ÜDM-in nominal artımının və nominal həcmnin neft sektoru ilə müqayisədə daha az hissəsi qeyri-neft ÜDM-in hesabına təmin edilib, iqtisadiyyata qoyulan investisiyalarda isə qeyri-neft sektoru, xüsusən də tikinti segmenti mühüm yer tutmaqda davam edir, Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsi getdikcə azalır, məşğulluq səviyyəsi və əhalinin nominal gəlirləri isə artır. Eyni zamanda, iqtisadiyyatda əmək məhsuldarlığı problemi, həmçinin neft və qeyri-neft sektoru arasında ciddi sektoral əməkhaqqı fərqləri mövcuddur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Milli Bütəcə Qrupu, Ümumi daxili məhsul, fiskal ekspansiya, investisiya büdcəsi, pul kütləsi və inflyasiya

GİRİŞ

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müstəqil tədqiqat institutları arasında Milli Büdcə Qrupu (MBQ) əsasən dövlət büdcəsinin layihə və icrası ilə bağlı rəyləri ilə tanınır. MBQ ekspertlərinin hazırladığı "Analitik icmal-2010" tədqiqat sənədi onun bu seriyadan ilk məhsuludur. Bu tədqiqatın başlıca məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir durumunu dəyərləndirmək, son illər qərarlaşmış tendensiyaları və müşahidə olunan yeni sosial-iqtisadi prosesləri və onun gözlənilən nəticələrini müstəqil mövqedən analitik yanaşma üsulu ilə qiymətləndirmək və siyasət qərarlarına təsir göstərmək üçün tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Odur ki, bu tədqiqat Azərbaycan iqtisadiyyatındakı vəziyyəti öyrənmək, onun gələcəyini görmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqatın əhəmiyyətini şərtləndirən əsas amillərdən biri məhz belə nöqteyi-nəzərin ilk dəfə olaraq yerli ekspertlər tərəfindən təqdim olunmasıdır. Eyni zamanda, bu tədqiqatın Azərbaycanın makroiqtisadi siyasətində dəyişikliklərin başlanğıcı dövrünə təsadüf etməsi onun yeni dövr üçün strategiyanın hazırlanması və hədəflərin seçilməsi baxımından əhəmiyyətini bir az da artırır. Belə ki, tədqiqat üçün seçilmiş təhlil dövrü iqtisadi artım tempinin "şişməsi" və sonradan da "yavaşması" kimi fərqli dəyişikliklərlə zəngin olmuşdur. Bu isə araşdırmanın geniş strukturda və dinamikada aparılmasını şərtləndirmişdir. Odur ki, ekspertlər 2010-cu ilin makroiqtisadi yekunlarını 3 əsas bölmə üzrə dəyərləndirmişdilər.

BİRİNCİ BÖLMƏdə Azərbaycan iqtisadiyyatında 2010-cu il də daxil olmaqla son 5 ildə müşahidə olunan makroiqtisadi proseslər, qərarlaşmış tendensiyalar, iqtisadi artımın mənbələri, makroiqtisadi tarazlıq və struktur məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu bölmədə həm də davamlı iqtisadi artımı təmin edən başlıca amillərin Azərbaycanda ÜDM-in formalaşmasında roluna baxılmış və onların iqtisadi artıma təsir imkanları araşdırılmışdır. Bu kontekstdə birinci bölmənin araşdırma predmetinə məşğulluq, əhalinin gəlirlərinin dəyişməsi, yoxsulluq və bu kimi sosial indikatorların qiymətləndirilməsi də daxil edilmişdir.

İKİNCİ BÖLMƏdə fiskal parametrlərin neft gəlirlərindən asılılığı kontekstində dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclərinin formalaşması dinamikası və onun strukturu təhlil edilmişdir. Fiskal ekspansiyanın dövlət investisiyaları və infrastruktur xərcləmələrinə təsirləri makroiqtisadi fonda dəyərləndirilmişdir. Eyni zamanda, büdcə kəsirinin idarə olunması məsələləri də bu bölmənin tədqiqat predmetinə daxil edilmişdir.

Nəhayət, tədqiqatın **ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ**si Azərbaycanda pul-kredit və monetar, eləcə də valyuta və məzənnə siyasətinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. İnflyasiyanın təpələri, mənbələri, gözləntiləri və hədəfləri də tədqiqat predmetinə daxil edilmişdir.

Azərbaycan hökumətinin ümumi iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə **TƏDQIQATIN YEKUNU**nda araşdırmanın tapıntıları, nəticələri və onun üzərində qurulmuş tövsiyələr təqdim olunur.

TƏDQIQATIN İNFORMASIYA MƏNBƏYİni Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankının və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi göstəriciləri ilə yanaşı alternativ hesablamalar da təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, analitik icmalın hazırlanması zamanı MBQ-nin büdcə sahəsindəki əvvəlki araşdırmalarına, Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının hesabatlarına istinadlar edilmişdir.

Tədqiqat üçün təhlil dövrü son 5 il götürülmüşdür. Odur ki, tədqiqat 2006-2010-cu illərin faktiki rəqəmləri əsasında aparılmışdır. Buna baxmayaraq, tədqiqatda əsas fokus son ilin - 2010-cu ilin makroiqtisadi dəyərləndirilməsinə verilmişdir.

Bu analitik sənəddən başlıca olaraq Azərbaycanın makroiqtisadi, fiskal və monetar siyasəti ilə bağlı siyasət qərarları qəbul edənlər, bu istiqamətdə araşdırma aparan tədqiqatçılar, magistrlər və tələbələr yararlı bilərlər.

1. Azərbaycanı iqtisadi artımın mənbələri, ÜDM-in komponent dəyişiklikləri və makroiqtisadi struktur problemləri

1.1. Azərbaycanı iqtisadi artımın dinamikası və mənbələri

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2010-cu il də daxil olmaqla son bir neçə ildə real iqtisadi artım tempinin dinamikasında azalma müşahidə olunur. Resursla zəngin ölkələrin iqtisadiyyatlarına xas olan mühüm xüsusiyyətlərdən biri məhz iqtisadi artım tempinin zamanla səngiməsidir. Belə meyil "resurs lənəti" (*resource-curse*) konsepsiyasında da əsas mənfəi simptomlardan biri kimi vurğulanır. Burada söhbət yalnız baza dövründə resurs iqtisadiyyatlarında istehsal həcmünün az olması nəticəsində tədricən iqtisadi artım tempinin "şişməsi" və sonradan da stabilləşməsindən gedə bilməz. Problem həm də ümumi daxili məhsulun (ÜDM) real və nominal həcmələrinin hasilatdan və müvafiq xammal qiymətlərinin fluktuasiyasından kəskin asılılığındadır. 2010-cu ildə artım templərinin daha aşağı səviyyələrə enməsi yeni makroiqtisadi duruma yol açır. Belə ki, çox yüksək artım templəri olan bir iqtisadiyyatda paralel olaraq bir neçə dəyişim baş verir: (i) iqtisadiyyat hərarətlənir (*overheating*), tələb və təklif arasında disbalans bütün sahələrdə qiymətlərin tarazlıq dəyərlərindən uzaqlaşmasına səbəb olur (*inflasiya, maaşlar, kredit faizləri*); (ii) əhalinin nominal gəlirləri artır və yoxsulluq səviyyəsi azalır, lakin məcmu təklif bu dəyişikliklərə investisiya planlaşmasına gedən vaxt səbəbiylə daha gec reaksiya verir; (iii) maliyyə sektoru böyük templərlə artır və məcmu tələb çox sürətlə artdığı üçün hökumətin makroiqtisadi siyasətlərinin iqtisadiyyata təsiri çox məhdud xarakter daşıyır (*xüsusilə monetar siyasət istiqaməti üzrə*). Artımın yavaşması dövründə isə bu tendensiyaların tam əksi baş verməyə də, hökumət siyasətlərinin makroiqtisadi tarazlığa təsir imkanı daha da çoxala bilər. Bu, prinsipcə, 2010-cu ildən başlamış yeni dövrün əsas iqtisadi dəyişikliyi.

Cədvəl 1. Makroiqtisadi artım templərinin yavaşması

İllər üzrə, ortalama %-lə	2005-2008	2009-2010
ÜDM-in real artımı	24.2%	7.2%
Nəft sektorunun real artımı	42.9%	8.3%
Qeyri-nəft ÜDM-in real artımı	11.8%	5.6%
İnflyasiya	13.9%	3.6%
Nominal gəlirlərin artımı	31.8%	10.7%
Nominal əmək haqqı artımı	27.0%	8.9%
Dövlət büdcə xərcləmələrinin nominal artımı	64.3%	6.8%
Bank aktivlərinin artımı*, nominal	65%	14%

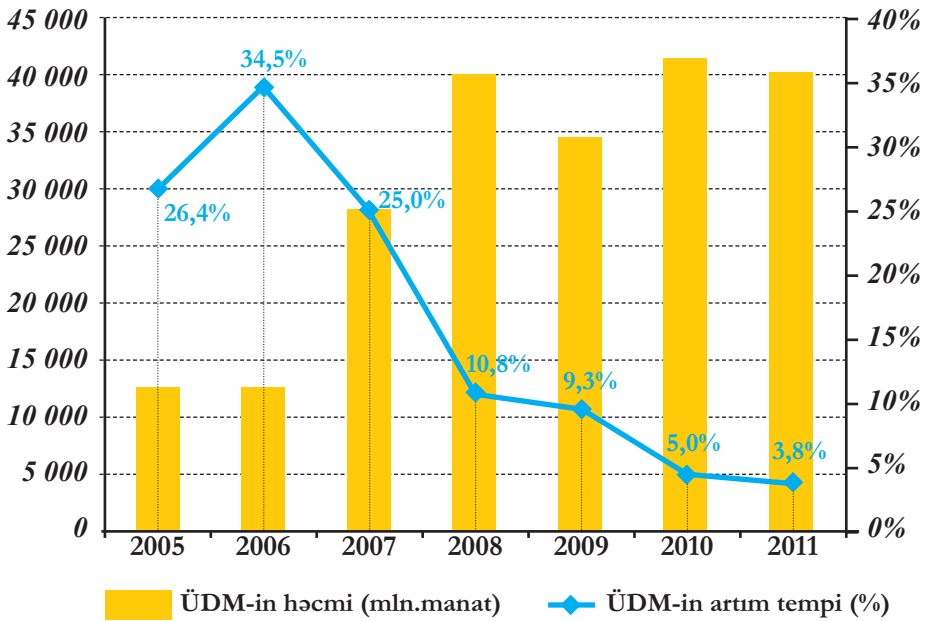
* - 2007-2008-ci illər üçün hesablanmışdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Göründüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-in real artım tempinin 2007-ci ildən etibarən tədricən səngiməsi başlamışdır və 2010-cu ildə də bu meyil davam etmişdir (hökumətin proqnozuna görə, 2011-ci ildə də davam edəcək). 2010-cu ildə ölkədə istehsal olunmuş ÜDM-in həcmi əvvəlki ilə nisbətən 5,0% artaraq 41,6 milyard manata çatmışdır. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 3,7% artaraq 4 653,3 manat və ya 5 797,8 ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, burada da son illərin artan trendi qorunmaqdadır¹.

Diaqram 1. ÜDM-in nominal həcm və faiz artımı

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2011-ci ilin büdcə zərfi (2-ci cild)

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYIB) 2011-ci ildə Azərbaycan üçün 3.5%-lik iqtisadi artım tempi (*real ÜDM-in faiz artımı*) proqnozlaşdırır ki, bu da Şərqi Avropa, Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunun digər ölkələri ilə müqayisədə nisbətən aşağı göstəricidir². Təbii ki, iqtisadi konyukturadan asılı olaraq iqtisadi artım tempinin bu və ya digər ölkədə artıb azalması ilk baxışdan normal qarşılana bilər. Lakin bəzi resursla zəngin ölkələrdə hətta bu cür enib qalxmaların da rəvan templə deyil, çox kəskin templərlə baş verməsi makroiqtisadi risk amilidir. Onu da qeyd edək ki, hökumət ölkə iqtisadiyyatının yaxın 10 ildə yenidən ikiqat artması və bunun üçün ildə təxminən 7-8%-lik iqtisadi artımın təmin olunmasını qarşısına vəzifə qoyub³.

¹ <http://www.azstat.org/index.php?page=2&tmstat=&topic=20>

² <http://www.cbrd.com>

³ <http://www.president.az>

İqtisadi artımın əsasən hansı faktorlar hesabına baş verməsi və onun mənbələrini ortaya çıxarmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün iki metoddan daha çox istifadə olunur: (i) "iqtisadi artımın uçotu" (*growth accounting*) və "əlaqəli göstəricilər sisteminin təhlili" (*panel regression*). "İqtisadi artımın uçotu" metodunda iqtisadi artımda kapital, əmək və ümumi (*texnoloji*) məhsuldarlıq faktorunun (*TFP*) rolu hesablanır. Bu isə aşağıdakı "Koba-Duqlas istehsal funksiyası"na və "Solow iqtisadi artım modeli"nə uyğundur. Burada K - kapitalın toplanması, L - əmək faktoru; A - isə ümumi (*texnoloji*) məhsuldarlıq faktorudur.

$$Y_t = A_t x (K_t)^a (L_t)^{1-a}$$

Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusən 2006-2008-ci illərdə də əvvəlki illərdə olduğu kimi (*IMF-in hesablamlarına əsasən 1996-2006 dövrünün ortalaması: kapital - 7.1%; əmək - 0.2%; TFP - 4.1%*)⁴ iqtisadi artımın daha çox kapital akkumlyasiyası hesabına baş verib⁵. 2009-2010-cu illər üzrə müvafiq göstəriciləri hesablamaq statistik məlumatların çatışmazlığından mümkün deyil. Qalıq göstəricisi (*residual ratio*) olmasına baxmayaraq, ümumən TFP-nin rolunun azalması həm də texnoloji yeniliklərin və kapital-əmək məhsuldarlığının iqtisadiyyata zəif transfer olduğunu göstərir. Eyni zamanda, bu da intensiv (*texnoloji inkişafa əsaslanan*) deyil daha çox ekstensiv, yəni mövcud kapitalın (*bir işçiyə düşən avadanlıqlar, tikililər, infrastruktur, və s.*) kəmiyyət genişlənməsinə əsaslanan iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Vaxtilə dünya iqtisadçıları Cənub Şərqi Asiya ölkələrini də tənqid edirdilər ki, TFP-yə (*yəni texnoloji proqresin nəticələrinin iqtisadiyyata transfer olunması hesabına məhsuldarlığın yüksəlməsi*) deyil, kapital akkumlyasiyasına əsaslanan iqtisadi artım davamlı ola bilməz. Həmin fikirlərin doğruluğu daha sonra həmin ölkələrin iqtisadiyyatlarının üzvləşdiyi tsiklik və struktural problemlərlə sübuta yetmiş oldu.

"Əlaqəli göstəricilər sisteminin təhlili" (*panel regression*) metodunda isə vaxtilə itirilmiş məhsul buraxılışının bərpası (*output recovery*), investisiya, stabilləşmə və reformlar, xarici mühit faktorları (*ticarət rejimləri, dünya iqtisadi tsikli, xaricdən işçilərin pul göndərişləri - "external shocks"*) kimi faktorlar nəzərə alınır. IMF-in tədqiqatları göstərir ki, Azərbaycandakı iqtisadi artımda xarici ticarət rejiminin dəyişməsinin, makroiqtisadi stabilliyin və cari investisiya axınının rolu daha yüksəkdir⁶. Ölkədəki fiskal ekspansiya, ixracın daha çox neft-qaz resurslarına əsaslanması, özəl sektordan vergi yığımının (*ÜDM-in təqribən 5%-i*) özəl sektorun ÜDM-dəki payına (*orta hesabla 80%-dən çox*) tam uyğun olmaması və dövlət şirkətlərinin iqtisadiyyatda artan rolu iqtisadi artımda dövlət sektorunun özəl sektora nisbətən dominant rola keçməsinin mümkünlüyünü artırır. 2010-cu ildə ÜDM-in artımı başlıca olaraq qeyri-ticari sektordakı aktivlikdən təsirlənmişdir. Belə ki, ÜDM-in 40%-ə yaxını qeyri-ticari sahələrin payına düşmüş və bu sahələr ümumi artıma 3.5% bəndi töhfə vermişdir.

⁴ IMF Working Paper, "Rapid Growth in Transition Economies: Growth-Accounting Approach", July 2007.

⁵ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Əlavə 1.

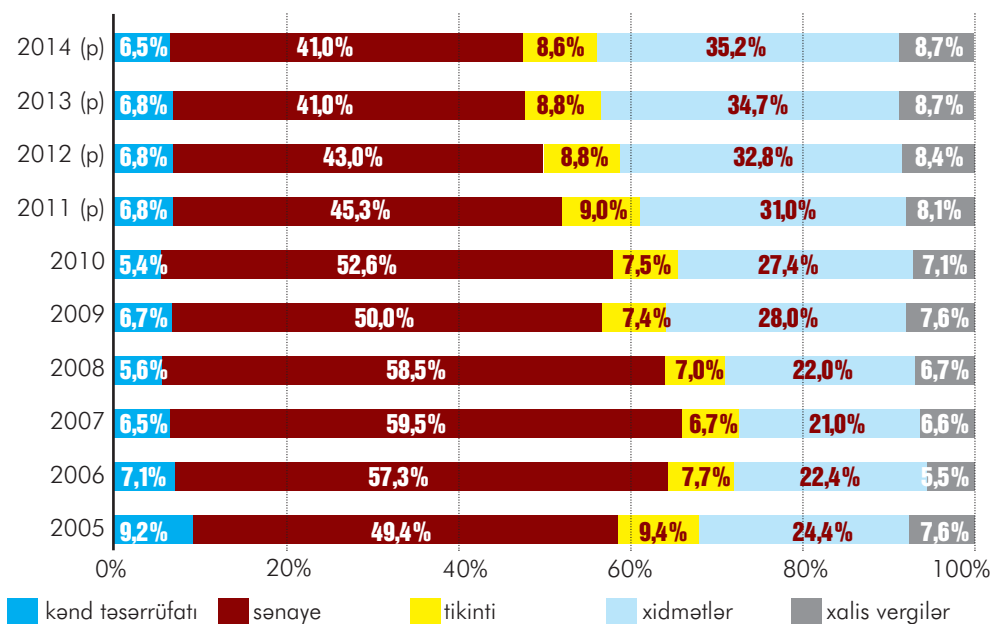
⁶ IMF Working Paper, "Rapid Growth in the CIS: Panel Regression Approach", July 2007.

1.2. ÜDM-in komponentlərindəki dəyişikliklərin trendi və əsas struktur problemləri

İstənilən iqtisadiyyatda ümumi məhsul (*output*) məcmu istehlakın, investisiyaların, hökumət xərcləmələrinin və net idxal-ixrac alansının cəminə bərabər olmalıdır. Azərbaycanda rəsmi statistik məlumatlarla bu balansa nail olmaq mümkün deyil.

ÜDM-in sektoral tərkibində isə davamlı bir trend müşahidə etmək çox çətindir, çünki bütün sektorların payı çox dinamik və xaotik (birtərəfli olmayan şəkildə) dəyişir. Eyni zamanda, statistik məlumat çatışmazlığı uzunmüddətli iqtisadi müşahidələrə heç cür imkan vermir. Ancaq ümumilikdə son bir neçə ildə (*2014-cü ilə qədər olan rəsmi proqnozlar da əlavə edilməklə*) "Holland sindromu"nun mühüm əlamətlərindən olan sənaye və aqrar sektorun payının ÜDM-də azalması, tikinti və xidmət sektorunun (*2010-cu ildə məşğul əhalinin 54%-i tikinti və xidmət sektorunda çalışıb*) payının isə genişlənməsi trendi zəif də olsa müşahidə olunur. Baxmayaraq ki, 2010-cu ildə istehsal sahələrinin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ildəki 62,4 %-dən 65,5 %-dək artmış, xidmət sahələrinin payı isə müvafiq olaraq 29,7 %-dən 27,4 %-ədək azalmışdır. Məhsula və idxala xalis vergilər isə ÜDM-in 7,1 %-ini təşkil etmişdir. Ancaq önümüzdəki 3 ildə

Diagram 2. ÜDM-in sektoral tərkibində “sənayesizləşmə” meyli (%)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

xidmət sektorunun ÜDM-dəki payının daha da genişlənməsi proqnozlaşdırılır⁷. Bu inkişaf etmiş ölkələrdəki müvafiq "sənayesizləşmə" ("deindustrializasiya") tendensiyasından bir qədər fərqlidir. Belə ki, həmin ölkələrdə müvafiq meylin əsasında sənaye istehsalının outsorsinqi, yəni işçi qüvvəsinin ucuz olduğu ölkələrə transfer edilməsi dayanır.

ÜDM-in strukturunda neft-qaz sənayesinin payı isə 2005-ci ildəki 44%-ə qarşı, 2009-cu ildə 47%-ə yüksəlmişdir. Xalis vergilərin (*məhsula və idxala*) ÜDM-dəki payı isə 2010-cu ildə 2009-cu ilə nisbətən 0.5% azalmışdır. Eyni zamanda, hökumətin 2011-2014-cü illər üçün rəsmi proqnozlarında kənd təsərrüfatı və emal sənayesində yaranacaq əlavə dəyərin real artım templərinin getdikcə azalması, xidmət sahələrində isə ikirəqəmli artım tempinin olacağı proqnozlaşdırılır. Makroiqtisadi və fiskal baxımdan neft-qaz sektorundan asılı olan ölkələrdə müşahidə olunan uzunmüddətli bəzi iqtisadi fəsadlar (*ÜDM-in strukturunun tədricən "sənayesizləşmə"si, tikinti və xidmətlər sektorunun genişlənməsi*) tədricən ölkəmizin iqtisadiyyatına "yoluxmaq" üzrədir.

ÜDM-in strukturunda sənayenin payını artırmaq üçün xüsusən qeyri-neft sənayesinə özəl investisiya axınına şərait yaratmaq, vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiq olunduğu sənaye şəhər-cikləri və innovasiya zonalarının yaradılması vacibdir.

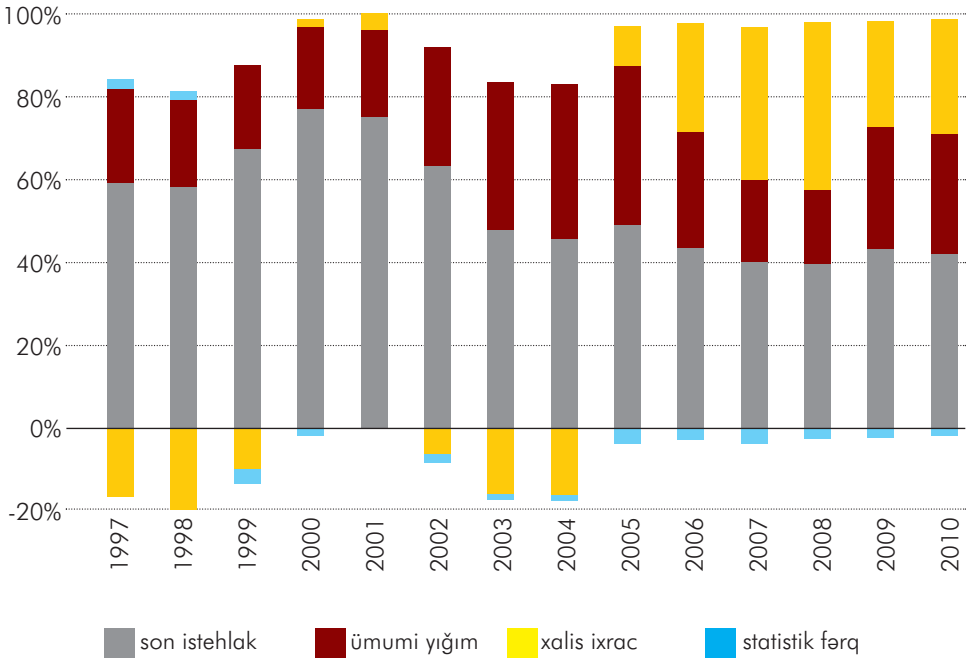
1.3. Azərbaycan iqtisadiyyatında istehlak, yığım və xalis ixrac münasibətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün "investisiya-yığım" ($S = I$) balansını təmin etmək də, prioritet məsələdir. Çünki qlobal iqtisadiyyatın kəskin tənəzzülə uğraması və neft qiymətlərinin sürətlə aşağı düşməsi xarici investisiya axınlarını və növbəti illər ərzində ixrac tələbatını azalda və fiskal neft gəlirlərini ən azı orta müddətdə məhdudlaşdırıla bilər. "İnvestisiya-yığım" balansını təmin etmək həm də iqtisadiyyatın daxili yığım potensialını artırmaqdan və bunu səmərəli daxili investisiya mühiti ilə dəstəkləməkdən keçir. Azərbaycan iqtisadiyyatında "ümumi yığım" (bu iqtisadi kateqoriyada əsas kapital fondlarının ümumi yığını və əsas dövrüyyə vəsaitlərinin dəyişməsi nəzərdə tutulur) son illər ərzində baş verən faktiki son istehlakdan geri qalır. Əhalinin son istehlak xərcləri 2009-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2010-cu ildə nominal ifadədə 21% artaraq 18 mlrd. manat və ya ÜDM-in 43%-nə bərabər olmuşdur.

İxrac, fiskal gəlirlər və ÜDM üzrə təbii resurslardan asılı iqtisadiyyata malik ölkə olan Azərbaycan üzrə davamlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün real daxili yığım normasının artması xeyli dərəcədə vacibdir. Neft-qaz ixracı nəticəsində yaranan likvid valyuta rezervləri isə daha çox xarici yığım amili kimi nəzərə çarpır. Azərbaycan iqtisadiyyatında absorbsiyanın (*istehlak və investisiya*) sürətli artımı 2004-2008-ci illər ərzində qeyri-ti-

⁷ 2010 və 2011-ci illər üzrə dövlət büdcəsi zərfləri (II cild)

Diaqram 3. Ümumi daxili məhsudun istifadəsinin ÜDM-də payı (%)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, müəllif hesablamaları

cari (burada geniş mənada xidmətlər kimi müəyyən olunmuş) sektorların orta hesabla 12.6 %, ticari (burada daha çox geniş mənada kənd təsərrüfatı və sənaye, daha az isə tikinti və mədən sənayesi kimi müəyyən olunmuş) sektorların isə 5.9 % artmasına töhfə vermişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatındakı məcmu tələb və məcmu təklif münasibəti "resurslar balansının" təmin olunması şəklində təqdim olunur. Buradan da görünür ki, məcmu tələbi stimullaşdıran faktorlar həm ixrac (neft-qaz məhsulları hesabına), həm də artan faktiki son istehlakdır. Burada dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilən dövlət idarəetmə orqanlarının istehlakı da önəmli rol oynayır. "Resurslar balansının" formulu aşağıdakı kimidir.

Rəsmi dövlət statistikasının tətbiq etdiyi resurslar balansının formulu

$$AS = AD$$

$$AS = Y + M;$$

$$AD = X + C + S$$

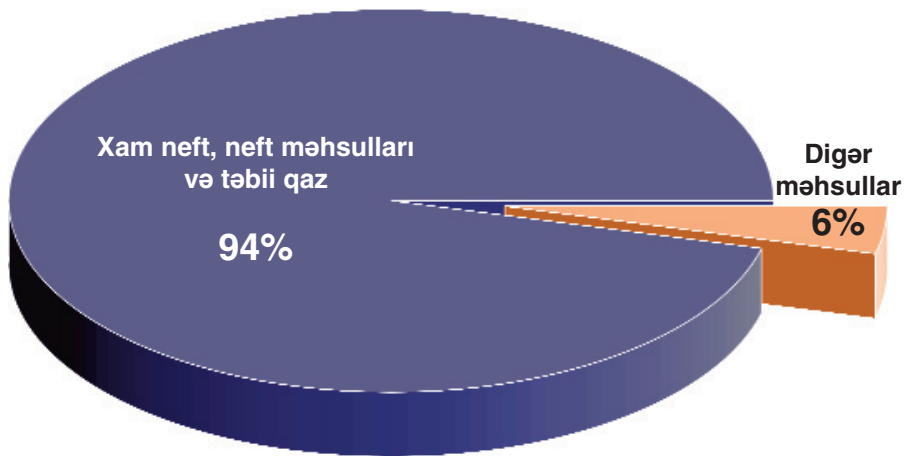
$$Y + M = X + C + S$$

Burada AS - məcmu təklif, AD - məcmu tələb, Y - ümumi daxili məhsul, M - idxal, X - ixrac; C - faktiki son istehlak; S - ümumi yığımdır.

"Domar-Harrod modeli"nə əsasən makroiqtisadi tarazlıq məcmu tələblə məcmu təklifin bir-birinə bərabər olması ($AD=AS$) deyil, bu iki komponentin eyni templərlə dəyişməsidir ($\Delta AD=\Delta AS$). Bütövlükdə, məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı tarazlıq Azərbaycan iqtisadiyyatında mövcuddur⁸.

Resurslar balansında mühüm yer tutan ixracda neftdən asılılıq hələ də yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir. Ölkənin xarici ticarət balansının müsbət saldosu isə 2010-cu il ərzində də artmışdır. Belə ki, Azərbaycanın əmtəə dövriyyəsi 2010-cu ildə \$27,9 mlrd, eyni zamanda bu tərkibdə ixracatın həcmi \$21,3 mlrd, idxal isə \$6,59 mlrd olub. İl ərzində ixrac 45%, idxal isə 7,78% artıb. Azərbaycanın ixracatının 93,9%-i neft, neft məhsulları və təbii qazın payına düşür. İxracatda dövlət sektorunun payı da yüksək olaraq qalmışdır (94,65%), idxalda isə bu göstərici 29%-dir. 2010-cu ildə Azərbaycan neftinin bəyan edilən ixrac həcmindən gəlirlər 18 mlrd. dollar olub. Bu rəqəmlərdən çıxış etsək, ötən il Azərbaycan neftinin orta illik ixrac qiyməti 1 barrel üçün \$78,2 olub. Qeyd edək ki, 2010-cu ildə Azərbaycanın ümumi ixracatında xam neftin payı 86,53% olub. 2010-cu ildə ixracda yüksək tempə artan mallara misal olaraq xam neft, ağ şəkər, çay və bitki yağlarını göstərmək olar. Azərbaycanın ixracatında dövlət sektorunun dominantlığı 2010-cu ildə də davam edib. Belə ki, 2010-cu ildə ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 94.65% təşkil etmişdir. 2010-cu ildə ÜDM-in 81.2%-ni verən özəl sektorun ixrac əməliyyatlarında payı isə cəmi 4.71% olub. Başqa sözlə desək, 2010-cu ildə özəl sektorda istehsal olunan malların və göstərilən xidmətlərin cəmi 2.4%-i ixraca yönəlib. Azərbaycan ixrac əməliyyatlarında iştirak edən şirkətlərin innovasiya xərcləmələrinə ($R\&D$) görə Şərqi Avropa və MDB-nin 22 ölkəsi arasında sonuncu yerdədir. Bunlar bir daha göstərir ki, özəl sektorun ixrac potensialı və rəqabətqabiliyyətliliyi çox zəifdir⁹.

Diaqram 4. 2010-cu ildə ixracın əmtəə strukturu (%)

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

⁸ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Əlavə 2.

⁹ EBRD Transition Report 2010 (<http://www.ebrd.com>)

2010-cu ildə Azərbaycanın idxal portfelində investisiya istiqamətli mal və avadanlıq azalıb, istehlak malları isə artıb. 2010-cu ildə maşın və avadanlıq, elektrik cihazları və ehtiyat hissələri idxalı qiymət ifadəsində 10,8% azalaraq idxalın 28,8%-i təşkil edib. Ötən il cəmi 6 min adda 6,6 mlrd.dollar qiymətində mal idxal edilib. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın xarici ticarət strukturunda ixracın daha çox bir və bir neçə məhsulda konsentrasiyası, idxalın isə nisbətən diversifikasiyası müşahidə olunur. İxracın orta və uzunmüddətli dövrdə daha geniş diversifikasiyasına nail olmaq lazımdır.

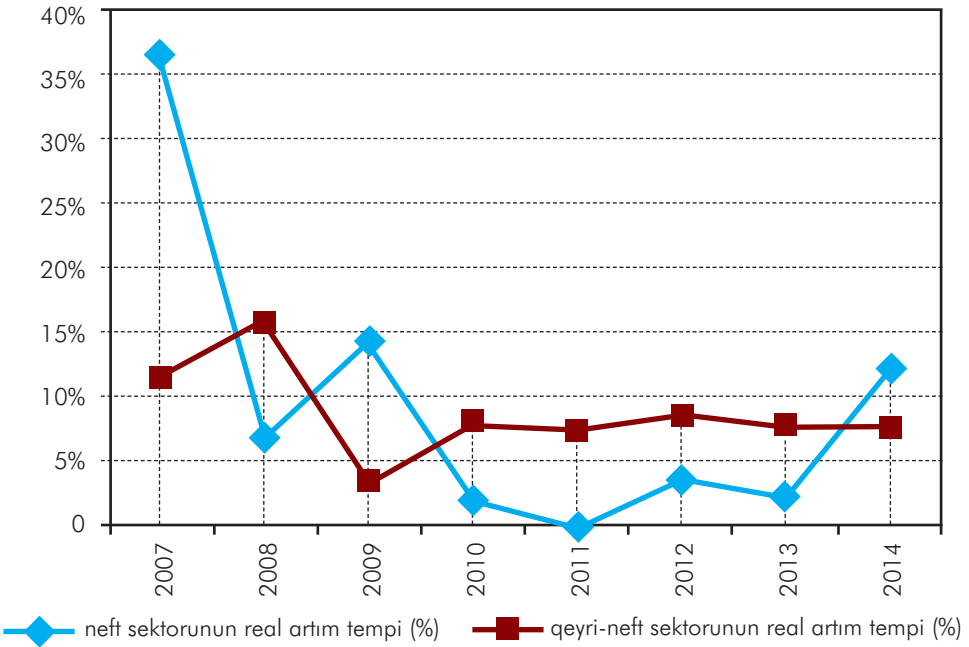
1.4. Neft və qeyri-neft ÜDM-in və investisiyaların dayanıqlılıq problemi, biznes və sahibkarlıq mühiti

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft və qeyri-neft ÜDM-in artım dinamikası daxili iqtisadi struktur problemlərinə və xarici iqtisadi şoklara həssasdır. Qlobal iqtisadi böhranın da təsiri ilə 2009-cu ildə qeyri-neft ÜDM-in artım tempi 2008-ci ildəki 15.9% səviyyə-sindən 3.2%-ə düşmüşdü. Neft sektoru üzrə ÜDM-in real artım tempi isə əksinə 2008-ci ildəki 6.8%-lik səviyyə-sindən 2009-cu ildə 14.3%-ə qədər yüksəlmişdir. 2010-cu ildə isə iqtisadiyyatın neft sektorunun 1.8%-lik artımı fonunda qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin 7.9%-lik artımı müşahidə olunmuşdur. 2010-cu ildə ÜDM-in nominal artımının (6.996 milyard manat) cəmi 39.4%-i qeyri-neft ÜDM-in (2.756 milyard manat) payına düşmüşdür. Ancaq real artım tempində neft və qeyri-neft sektorlarının töhfəsi bundan fərqli ola bilər. Nominal əlavə dəyər baxımından hökumət 2010-cu ildə qeyri-neft ÜDM-nin neft sektorunda yaranan əlavə dəyəri üstələyəcəyini proqnozlaşdırsa da, bu baş vermədi. 2010-cu ildə qeyri-neft ÜDM-i bütövlükdə ÜDM-in 44.2%-ni təmin edə bildi. Dayanıqlılıq baxımından əsas problem qeyri-neft sənayesinin inkişafının qeyri-neft sektorunun ümumi inkişafına adekvat olmamasıdır. Maliyyə vasitəçiliyi, İKT, ticarət, turizm və digər xidmətlərə əsaslanan qeyri-neft sektorunun uzunmüddətli dövrdə əlavə dəyər yaratma və işçi resurslarının absorbsiyası baxımından problemləri ola bilər.

2010-cu ildə sənayenin qeyri-neft sahələrində əlavə dəyər 5.9%, tikinti kompleksində 20.3%, xidmət sahələrində isə 7.2% artmışdır. Xidmət sektorunun qeyri-neft sahələrindən dominantlığı burada da özünü göstərir. 2010-cu il ərzində sənayedə 21.9 milyard manatlıq, yaxud ÜDM-in 52.6%-i qədər, kənd təsərrüfatında 2.2 milyard manatlıq (ÜDM-in 5.4%-i), tikintidə 3,1 milyard manatlıq (ÜDM-in 7.5%-i), xidmətlər sahəsində isə 11,3 milyard manatlıq (ÜDM-in 27,4%-i) əlavə dəyər yaradılmışdır.

Azərbaycanın qeyri-neft ixracının qeyri-neft ÜDM-də cəkisi 2001-ci ildən 5% artaraq 2005-ci ildə 10%-ə çatmışdır. Lakin, 2008-2010-cu illərdə bu göstərici azalmışdır. Əvvəlki artım əsasən kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının ixracı hesabına baş vermişdir. 2004-2008-ci illər ərzində Azərbaycanın qeyri-neft ÜDM-i əsasən fiskal xərcləmələr hesabına orta illik hesabla 12.6 % artım nümayiş etdirib.

Diaqram 5. Neft və qeyri-neft sektorunun dinamikası

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2011-ci ilin büdcə zərfi

2010-cu ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların həcmi 41% artaraq 2,4 mlrd. manat təşkil etmişdir. 2010-cu ildə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 46% artaraq ilin yekunu üzrə 29,8 mlrd.dollara çatmışdır ki, bu da 3 illik mal və xidmətlərin idxalına kifayət edir. Ümumilikdə, 2010-cu ilin yekunu üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sektoruna 2.9 mlrd. manat investisiya qoyulub. Bu ölkə üzrə investisiyaların 30%-inə bərabərdir və 2009-cu ildəkindən isə 1.985 milyard manat çoxdur. Əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 70%-i qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür. Qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşları ötən ilki səviyyəni 15% üstələyir. Qeyri-neft sektoruna sahələri arasında tikinti, maşın və avadanlıq istehsalı, kimya və kənd təsərrüfatı sahələrinə investisiyalar xüsusilə yüksək tempə artmışdır. Qeyri-neft sektoruna xarici investisiya axınının güclənməsi və dövlət investisiyalarının özəl investisiyaları kənarlaşdırmaması ("crowding-out effect") beynəlxalq iqtisadi konyuktura faktorları ilə yanaşı ölkədəki sahibkarlığın vəziyyətindən də asılıdır. Ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün inhisarçılıq, qiymətlərin süni şəkildə şişirdilməsi, hakimiyyət orqanları tərəfindən aparılan əsassız yoxlamalar ortadan qaldırılmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, sənaye zonalarının və biznes inkubatorların yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunması da zəruridir. Konkret olaraq Rəqabət Məcəlləsinin qəbulu və daha sonra ic

rasına nəzarətin təmin olunması, bəzi vergi dərəcələrinin azaldılması və differensiaslaşdırılması, gömrük prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi zəruridir. Dövlət nəzarəti tədbirlərinin həyata keçirilməsi, xüsusi razılıqların (*lisenziya*) və icazələrin verilməsi zamanı, dövlət qurumları ilə sahibkarlar arasında birbaşa təmasın minimuma endirilməsi məqsədilə informasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması və sahibkarların orta və iri kreditlərə çıxışının asanlaşdırılması lazımdır.

2010-cu il ərzində bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 9,7 milyard manat və ya 2009-cu ildəkindən müqayisəli qiymətlərlə 21,2 % çox investisiya yönəldilmiş və onun 6,4 milyard manatı tikinti-quraşdırma işlərində istifadə edilmişdir. Yəni əsas kapitalla investisiyaların 66%-i tikintiyə yönəldilib. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin dördü üç hissəsi daxili mənbələr hesabına təmin edilmişdir. Sərf edilmiş sərmayələrin 48,6 %-i məhsul istehsalı, 51,4 %-i xidmət sahələri obyektlərinin inşasında istifadə olunmuşdur. 2010-cu ildə regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı çərçivəsində 23 xidmət obyekti, 9 infrastruktur obyekti, 14 istehsal müəssisəsi açılmışdır. Əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayənin 50,8 %-ni müəssisə və təşkilatların vəsaitləri, 32,8 %-ni büdcə vəsaiti, 4,2 %-ni əhəlinin xüsusi vəsaiti və 12,2 %-ni digər vəsaitlər təşkil etmişdir. Əhəlinin əsas kapitalla investisiya qoyuluşunda payının azlığı, daxili investisiyanın dominantlığı, həmçinin xidmətin istehsalı üstələməsi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan 2010-cu ildə kapital investisiyalarının artım tempinə görə MDB-də birinci olmuşdur. Əsas kapitalla investisiyalar Moldovada 17%, Belarusda 16.6%, Türkmənistanda 14.5%, Tacikistanda 11.5%, Özbəkistanda 9.2% və Rusiyada 6% artım olmuşdur. Müvafiq investisiyalar Qazaxıstanada 0.5%, Ermənistanda 3.3%, Ukraynada 2%, Qırğızıstanda 9.8%, ümumiyyətlə MDB-də isə 0.2% azalmışdır¹⁰.

Azərbaycan iqtisadiyyatında sahibkarlığa dövlət köməyi prosesi 2010-cu ildə də davam etmişdir. 2010-cu ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə 115 milyon manat kredit verib. 2010-cu ildə Fondun portfelində 5 milyon manata qədər iri kreditlərin xüsusi çəkisi 70,8% (81,4 milyon manat) olub. Bütövlükdə təxmin edilir ki, Fond tərəfindən maliyyələşən layihələr üzrə 5600 yeni iş yeri açılmalıdır. Beləliklə, bir iş yerini açmaq dövlətə 20536 manata (*26 min dollara*) başa gəlməkdədir.

1.5. Azərbaycan iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığı, yoxsulluq və məşğulluq problemi

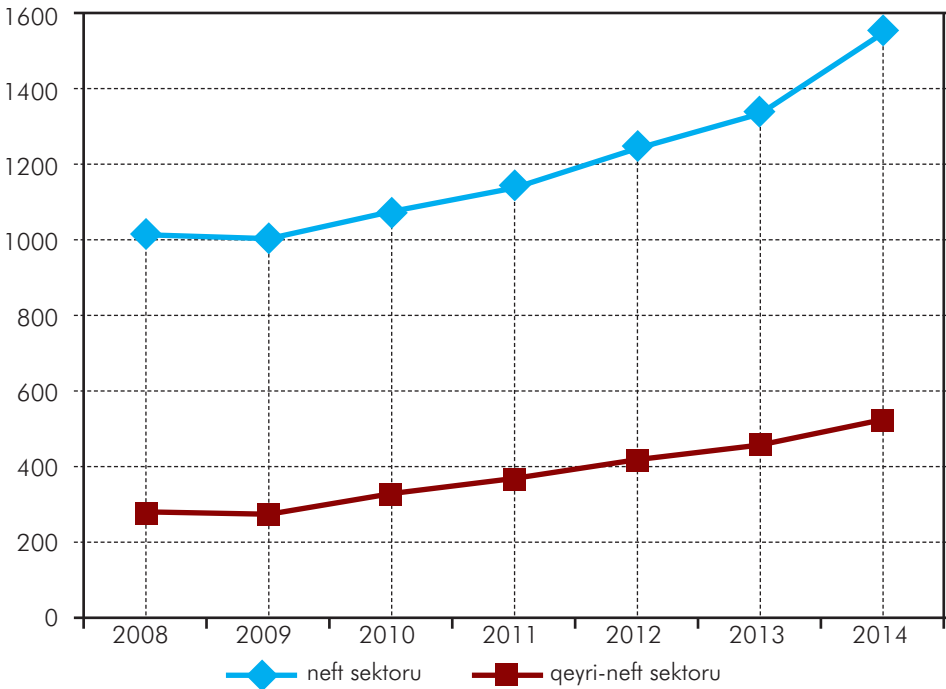
İqtisadi artımın mənbələri təhlil olunarkən göründü ki, iqtisadiyyatda əmək məhsuldarlığı və əmək faktorunun iqtisadi artıma töhfəsi çox ciddi problemdir. Dünya Bankının son ölkə memo-randumunda qeyd olunur ki, "...mövcud olan problemlər Azərbaycanda bir sıra qonşu ölkələrlə müqayisədə məhsuldarlığın daha az olmasına gətirib çıxarmışdır"¹¹.

¹⁰<http://news.az/articles/economy/31112>

¹¹ Dünya Bankı. Hesabat No. 44365-AZ. "Azərbaycan - ölkə üzrə iqtisadi memorandum - yeni ipək yolu - ixrac hesabına diversifikasiya", 23 dekabr, 2009-cu il

Yenə də həmin hesabatda əsasən, "...son illərdə iqtisadiyyatın ümumi məhsuldarlığının qeydə alınan müəyyən artımı isə əsasən neft sektorunun artımı ilə izah olunur. Əksinə olaraq, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artımı, demək olar ki, sıfır səviyyəsindədir. Kənd təsərrüfatı əsasən investisiya çatışmazlığından əziyyət çəkirdi ki, bu da adambaşına düşən kapitalın azalmasında əksini tapmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda xidmətlər sektorunun artımı yüksək olsa da, ölkənin ümumi məhsuldarlıq səviyyəsi qonşu ölkələr olan Gürcüstan və Qazaxıstanla müqayisədə həddən artıq aşağıdır...". 2010-cu ildə kənd təsərrüfatında bir işçi 1 417 manatlıq, sənayedə bir işçi 91 060 manatlıq, tikinti və xidmətlər sektorunda isə bir işçi 7 641 manatlıq əlavə dəyər istehsal etmişdir ki, bu da əmək məhsuldarlığında dərin sektoral disbalansın olmasından xəbər verir. 2010-cu ildə neft sektorunda muzzdlu işçilərin orta aylıq əməkhaqqı 1 032 manat olmuş və il ərzində 4.3%, qeyri-neft sektorunda işləyənlərin isə 305 manat təşkil etməklə 10% artmışdır. Habelə 2010-cu ildə iqtisadiyyatın dövlət bölməsində işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqı 272 manat təşkil edərək 3.1%, qeyri-dövlət sektorunda çalışanlarınki isə 419 manata çataraq 17.2%¹² artmışdır. Ortamüddətli dövrdə bir sıra digər iqtisadi parametrlərin, o cümlədən orta aylıq əməkhaqqının sektoral (xüsusən neft və qeyri-neft sektorları üzrə) bölgüsündəki ciddi fərqlər də qalmaqda davam edəcək.

Diagram 6. Neft və qeyri-neft sektorunda orta aylıq əməkhaqqı (AZN)

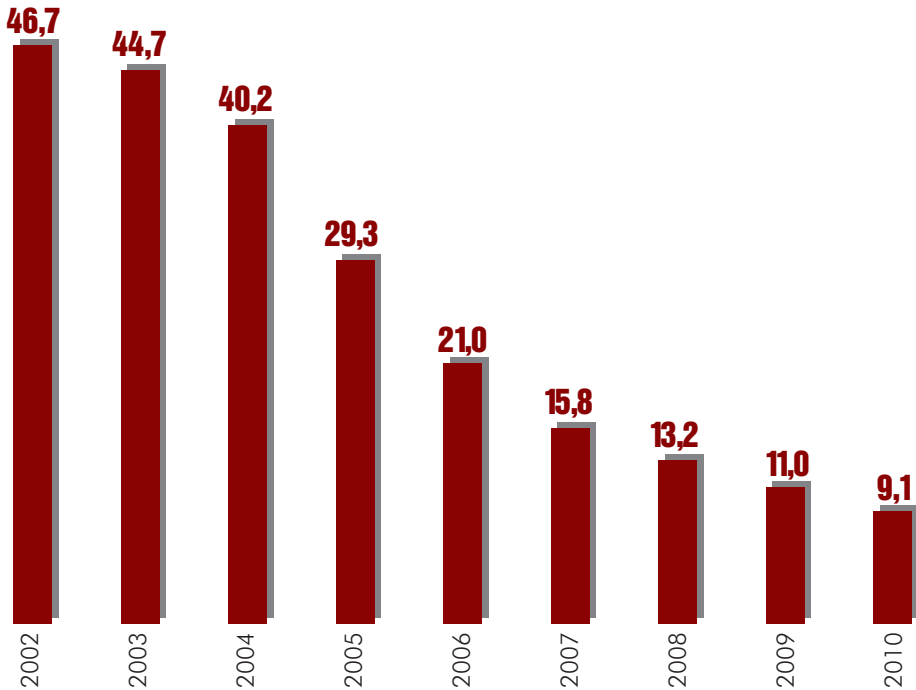
Statistik mənbə: 2011-ci ilin dövlət büdcəsi zərfi (2-ci cild), Bakı 2010

¹² Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ildə fəaliyyəti haqqında hesabat (Bakı 2011)

İqtisadi məhsuldarlıqdakı problemə baxmayaraq, ümumən 2010-cu ildə əhalinin nominal pul gəlirləri 13.3% artaraq 25.6 milyard manata və ya ÜDM-in 61.5%-inə çatıb¹³. Beləliklə, ölkədə adambaşına düşən nominal gəlirlər 2 866 manat olmuşdur. Bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əmək haqqı isə 325 manat təşkil edib. Adambaşına düşən gəlirlərdə əmək haqqı faktorunun payı 11.3%-dir. Əhalinin gəlirlərində sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, mülkiyyətdən gələn gəlirlər və cari transfertlər yüksək yer tutur. 2010-cu ilin əvvəlinə Azərbaycanda əhalinin üçdə birinin (33.7%) aylıq gəliri 100 manatdan az olmuşdur.

Əhalinin nominal gəlirlərinin artmasına paralel olaraq Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi də 2010-cu ildə 11%-dən 9,1%-ə düşüb. Yoxsulların azalması əvvəlki illərə nisbətən bir qədər yüksək inflyasiya fonunda baş verib. Belə ki, rəsmi məlumatlara görə 2010-cu ildə Azərbaycanda istehlak qiymətləri indeksi 5,7% olub. Müstəqil mənbələr isə orta illik inflyasiyanı 12,45% hesablayıb¹⁴. Bunlara paralel olaraq, 2010-cu ildə Azərbaycanda minimal əmək haqqı və minimal pensiya isə cəmi 10 manat məbləğində, yəni 75 manatdan 85 manata qədər artırılıb. Yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına yönəlik olaraq "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı" icra olunur.

Diaqram 7. Azərbaycanda rəsmi yoxsulluq səviyyəsi (%)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

¹³ Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. "Pul siyasəti icmalı 2010". Bakı - 2010

¹⁴ İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi: <http://www.erc-az.org>

Yoxsulluğun hesablanması metodologiyası, müvafiq meyarların statistik məlumat təminatı yalnız Azərbaycanda deyil, bir çox ölkələrdə problemlı məsələlərdəndir. Nəticələri xeyli mübahisəli olsa da, seçmə meyarları və hesablanma texnologiyası maraqlı doğuran yoxsulluq indekslərdən biri də "çoxölçülü yoxsulluq indeksi"dir (Multidimensional Poverty Index, MPI). Bu indeks BMT-nin "İnsan İnkişafı Hesabatı 2010" üçün Oksford Yoxsulluq və İnsan İnkişafı Təşəbbüsü tərəfindən işlənmişdir. Bu indeks təhsil (məktəb təminatı, uşaqların orta təhsilə cəlbə səviyyəsi), səhiyyə (uşaq ölümü, qidalanmanın keyfiyyəti) və minimal yaşam standartları (elektrik enerjisi ilə təminat, kanalizasiya sistemi ilə təminat, içməli su ilə təminat, mənzil təminatı, məişətdə istifadə oluna bilən yanacaq ilə təminat, aktivlər) olmaqla cəmi 10 indikator əsasında hesablanır.

MPI üzrə yoxsulların Azərbaycanda faizi cəmi 5.4% səviyyəsində hesablanmışdır. Bu göstəricinin hətta metodologiyası tam təkmil olmayan rəsmi yoxsulluq səviyyəsindən də az olması və ölkəmizin indeks üzrə hətta Estoniya kimi Avropa Birliyi ölkələrini qabaqlaması mübahisə predmeti ola bilər. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, bu indeks üzrə yoxsulların sayını identifikasiya etmək üçün kompleks göstəricilərdən istifadə olunmaqla hesablamalar aparılır.

Cədvəl 2. Azərbaycan üçün MPI və əlaqəli göstəricilər cədvəli (2010)

MPI ("Çoxölçülü yoxsulluq indeksi") (H*A)	0,021
MPI üzrə yoxsulluq faizi (H)	5,4%
Yoxsulların indikatorlardan (10) məhrumolma intensivliyi (A)	38,6%
MPI üzrə yoxsulların sayı (milyon nəfər)	0,5
Gəlirlər üzrə yoxsulluq (gündə 1.25 \$)	2%
Gəlirlər üzrə yoxsulluq (gündə 2 \$)	2%
Rəsmi yoxsulluq səviyyəsi (2010)	9,1%
Əhəlinin sayı (milyon nəfər, 2010)	9,1
İnsan İnkişafı İndeksi (HDI, 2010)	0,787
HDI rekinqi (104 ölkə arasında)	66
HDI kateqoriyası	orta (medium)

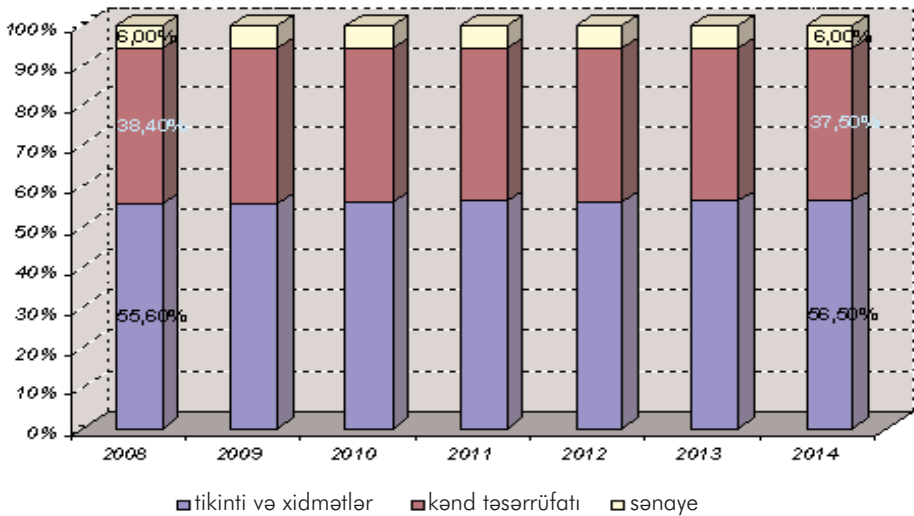
Mənbə: www.ophi.org.uk/policy/multidimensional-poverty-index/mpi-country-briefings/

Yoxsulluğun azalmasına paralel olaraq 2010-cu ildə ölkə üzrə məşğulluq səviyyəsində də artım olub. İl ərzində ümumi iqtisadiyyat üzrə məşğul əhəlinin sayı 0.4% artmışdır. 2010-cu il ərzində ölkədə iqtisadi fəal əhəlinin sayı 4.346 milyon nəfər olmuş, onlardan 4.088 milyon nəfərini iqtisadiyyatın və sosial bölmənin müxtəlif sahələrində məşğul olan əhəli təşkil etmişdir.

Rəsmi məlumatlara əsasən ölkədə 2010-cu il ərzində 52,7 min daimi olmaqla 73 min yeni iş yeri açılmış, 4296 yeni müəssisə yaradılmışdır. 2009-2010-cu illər ərzində ölkədə 146,6 min yeni, o cümlədən 107,2 min daimi iş yeri açılmış, 9610 yeni müəssisə

yaradılmışdır. Yeni açılmış daimi iş yerlərinin böyük hissəsi fiziki şəxslər tərəfindən yaradılmışdır. Həmin dövr ərzində yeni iş yerləri əsasən özəl sektor tərəfindən regionlarda açılıb. Yeni açılmış iş yerlərinin daha çox hissəsinin fiziki şəxslər tərəfindən meydana çıxarılması, emal sənayesi və bütövlükdə real sektorda daha az yeni iş yerlərinin açılması məşğulluğun davamlılığını problemlidir. Regionlarda daha çox yeni iş yerinin açılması isə müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycanda məşğul əhəlinin sektoral strukturu göstərir ki, təbii resurslarla zəngin ölkələrə xas olan işçi resurslarının real sektordan xidmət sektoruna doğru hərəkəti ("resource movement") tempi zəifdir. Buna baxmayaraq, tikinti və xidmətlər sektorundakı məşğulluğun aparıcı mövqeyi davam edəcəkdir, kənd təsərrüfatında məşğulluq isə bir qədər azalacaq.

Diagram 8. Məşğul əhəlinin sektoral strukturu (%)

Statistik mənbə: 2011-ci ilin dövlət büdcəsi zərfi (2-ci cild), Bakı 2010

Dünya Bankının son ölkə memorandumuna əsasən, Azərbaycan iqtisadiyyatında məşğulluq artsa da, cari iş təcrübəsi və peşəkar bacarığın bazar tələblərinə cavab verməməsi riski mövcuddur və bu məhsuldarlıq artımının qarşısında duran maneəyə çevrilir. Eyni zamanda, əmək bazarında regional baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə qeyri-mütənasiblik mövcuddur və qeydiyyatdan alınmayan işçilərin sayı da artmaqdadır. Hal-hazırda Azərbaycan məzunların və işçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin iqtisadiyyatın dəyişən strukturu ilə uyğunsuzluğu problemi ilə üzləşir. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı, neft hasilatı, neftlə bağlı sənayelər, turizm, rabitə və maliyyə xidmətləri sektorunda əmək qüvvəsinə və yüksək təcrübəyə gözlənilən ehtiyacları ödəmək məqsədilə müvafiq investisiyalar prioritet ola bilər.

2. Fiskal siyasətin qiymətləndirilməsi

2.1. Büdcə gəlirlərinin təhlili

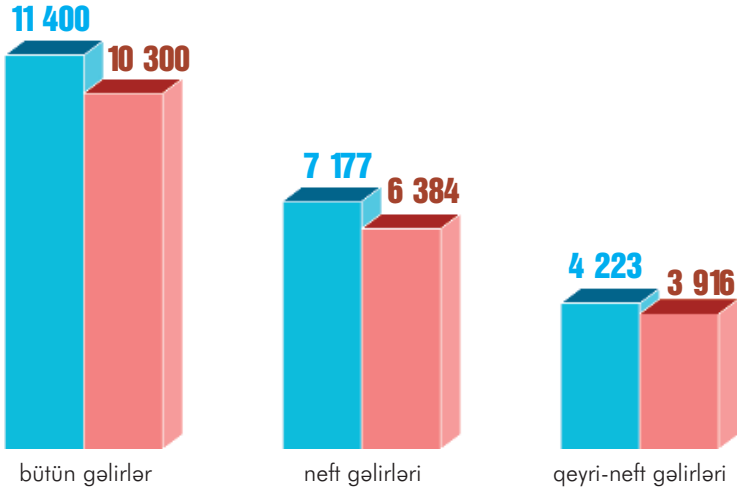
Hazırda Azərbaycan hökumətinin fiskal siyasətinin formalaşmasında neft gəlirlərinin daxil olması sahəsində müşahidə olunan artımlar xüsusi rol oynamaqdadır. Bu zaman ölkə hökumətinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri artan neft gəlirlərinin optimal şəkildə idarə edilməsidir. Bu problemlə üzləşən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onun həllində vahid yanaşma və ümumi resept mövcud deyildir. Odur ki, hazırkı şəraitdə adekvat fiskal siyasətin müəyyənləşdirilməsi olduqca mürəkkəb və əhəmiyyətli məsələdir. Bir tərəfdən ölkənin köhnəlmiş infrastrukturunun yenilənməsi zərurəti siyasi və sosial məqsədlərə xidmət edirsə, digər tərəfdən isə yenilənmiş infrastruktur həm də biznesin xərclərinin azaldılması effektivə malik olduğundan iqtisadi mahiyyət kəsb edir. Lakin həm siyasi və sosial məqsədlər və həm də iqtisadi-biznes effektləri dövlət xərclərini optimallaşdırmaq üçün çərçivənin formalaşdırılmasını tələb edir. Bu çərçivənin formalaşdırılması əlavə effektlərin yaranması və gücləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda son illər geniş vüsət alan fiskal genişlənmənin əsasını neft gəlirləri hesabına büdcə gəlirlərinin artımı təşkil edir. Hesablamalara görə, 2003-cü ildən 2011-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan (*ARDNF*) dövlət büdcəsinə transferlərin həcmi 13480 mln. AZN təşkil edir ki, onun da 13100 mln. manatı 2006-2010-cu illərin payına düşür. Bütövlükdə son 5 ilin büdcə gəlirlərində (*42 366 mln. AZN*) həmin dövr üzrə transferlərin payı 31 faiz təşkil edib.

2010-cu ildə *ARDNF*-in büdcəyə transferi 4915 milyon manat olub ki, bu, mənbədən mədaxil büdcə gəlirlərinin 51,8%-ni təşkil edib. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2009-cu ildə Neft Fondunun transferlərinin dövlət büdcəsinin mədaxilində payı 40,4% təşkil edirdi.

2010-cu ilin büdcə icrası barədə ilkin operativ məlumatlardan məlum olur ki, dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin icrası özündənəvvəlki illə müqayisədə 9,5% çox olub. Ötən il büdcə gəlirlərinin 63 faizi neft sektorundan, 37 faizi isə qeyri-neft sektorundan daxil olub. Baxmayaraq ki, 2008-ci ildən xarici və yerli neft şirkətlərinin mənfəət vergisi üzrə daxilolmalarında kəskin azalma müşahidə olunur, lakin məhz transferin artımı hesabına neft sektorundan bütün mənbələr üzrə daxilolmalar özündənəvvəlki illə müqayisədə 1% bəndi artıma məruz qalıb. Beləliklə də son nəticədə 2010-cu ildə 2009-cu illə müqayisədə qeyri-neft sektorunun dövlət büdcəsinin formalaşmasında payı azalıb.

Diagram 9. 2009-2010-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi gəlirlərinin icrası (mln.manatla)

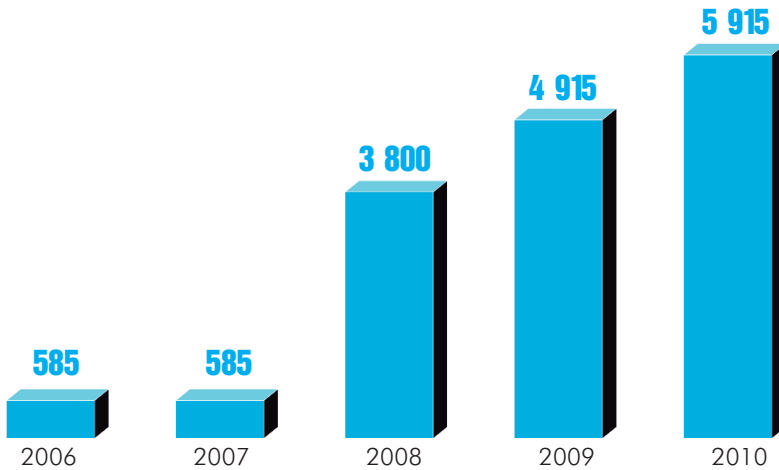

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi

Dirəklərdən görüldüyü kimi, 2010-cu ildə neft sektorundan daxilolmalar 63 faiz, 2009-cu ildə isə müvafiq göstərici 62 faiz təşkil edib.

2006-2010-cu illər ərzində ARDNF-nin transferləri aşağıdakı diaqram vasitəsilə təqdim olunur.

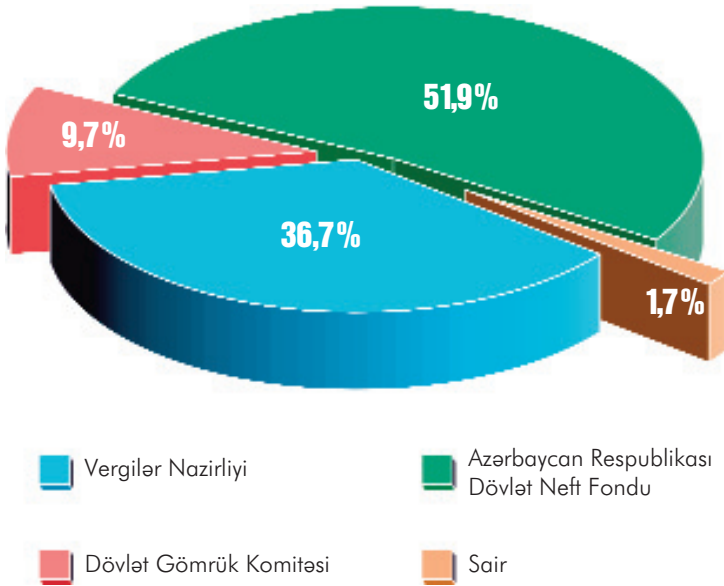
Diagram 10. ARDNF-in dövlət büdcəsinə transferləri (2006-2010-cu illər)

Mənbə: Dövlət Neft Fondu

Diaqramdan göründüyü kimi, ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transferlərinin həcmi ildən ilə artıb. Belə ki, özündən əvvəlki illə müqayisədə 2010-cu ildə 20,3 faiz, 2009-cu ildə 29,3 faiz, 2008-ci ildə 7,5 dəfə artıb. Beləliklə də, bu mənbədən davamlı artım digər mənbələr üzrə daxilolmaların xüsusi çəkisinin azalmasını şərtləndirib. Əsas mədəxil mənbələri üzrə 2010-cu il dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması aşağıdakı piroqdakı kimi olub.

Diaqram 11. 2010-cu ildə başlıca mədəxil orqanları üzrə büdcə gəlirlərinin formalaşması

Mənbə: ?

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 2009-cu ilədək büdcə gəlirlərində Vergilər Nazirliyinin xətti ilə həyata keçirilən ödənişlər aparıcı paya malik olsa da, qlobal maliyyə böhranının başladığı 2009-cu ildən bu nisbət bəzi vergi növlərində (*ƏDV, aksizlər, torpaq, sadələşdirilmiş vergi*) və rüsumlarda (*dövlət rüsumu*) büdcəyə daxilolmalarda davamlı artım nümayiş olunmasına baxmayaraq, son 2 ildə nisbət ARDNF-in xeyrinə pozulmuşdur. Artıq qərarlaşmış tendensiyanın 2011-ci ildə də davam edəcəyi gözlənilir. Bu ildə də ARDNF-dən transferlər Vergilər Nazirliyinin xətti ilə büdcə ödəmələrini üstələyəcək. 2010-cu ildə Vergilər Nazirliyinin xətti ilə daxilolmalarda da 4%-lik kəsir qeydə alınıb.

Vəziyyətin bu cür dəyişməsinə şərtləndirən ikinci amil hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə göstəricilərinin dinamikasında azalmalarda olmuşdur. Bu isə xüsusilə də neft sektoru üzrə ciddi azalmalarla izah oluna bilər. Belə ki, 2008-ci ildə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 2 862 mln. AZN olduğu halda (bu vəsaitin 76,8%-ni Xəzər dənizinin

Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənilməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında saziş üzrə podratçı tərəflərin mənfəət vergisi təşkil edib), 2009-cu ildə müvafiq göstərici 1 329 mln. AZN olmuş, 2010-cu ildə isə 1 429 mln. AZN olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə bu mənbədən daxilolmalar 2008-ci ilin icra səviyyəsinin 27%-i, 2009-cu ilin analoji göstəricisinin 48%-nə qədərini təşkil edir¹⁵.

Göründüyü kimi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən daxilolmaların ötən illərdə azalması Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənilməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında saziş üzrə podratçı tərəflərin mənfəət vergisinin həcmnin kəskin azalması səbəbindən baş vermişdir. Bu, bir tərəfdən son illər ərzində bu mənbədən daxilolmaların dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisini azaltsa da, digər tərəfdən də dünya bazarında dəyişən neft qiymətlərinin büdcə mədaxilinə birbaşa təsirlərini aşağı salmışdır. Belə ki, 2007-ci ildə bu mənbədən proqnozlaşdırılan 1,5 mlrd. manata qarşı 2 017 mlrd. manat, müvafiq olaraq 2008-ci ildə 1,55 mlrd. manata qarşı 2 199 mlrd., 2009-cu ildə 1,23 mlrd. manata qarşı 587,9 mln. manat daxil olduğu halda, 2010-cu ildə proqnozlaşdırılan məbləğ 2008-ci pik ilindəki faktiki səviyyədən 3,8 dəfəyədək az olmuşdur. Bu tendensiyanın davamlı olması başqa bir tərəfdən də ARDNF-in transferlərinin artımını şərtləndirmişdir.

Vergi növləri üzrə təhlil göstərir ki, ƏDV və mənfəət vergisi yenə də dövlət büdcəsində vergi daxilolmaları arasında aparıcı rola malikdir. Aşağıdakı cədvəldə son 5 ildə vergi daxilolmalarının vergilər üzrə strukturu təqdim olunur.

Cədvəl 3. 2006-2010-cu illərdə dövlət büdcəsinə vergi və digər mənbələr üzrə daxil olmaların dinamikası (mln. AZN-lə)¹⁶

Vergi və digər ödənişlər	Daxilolmalar				
	2006	2007	2008	2009	2010
ƏDV	400,54	669,65	1 169,89	1 180,28	1 271,46
Aksizlər	164,05	330,59	395,81	417,37	452,03
Mənfəət vergisi	1 375,56	2 459,18	2 863,95	1 329,19	1 429,82
Mədən vergisi	100,20	123,23	147,75	121,90	130,07
Torpaq vergisi	18,82	27,29	30,79	26,24	35,31
Əmlak vergisi	56,25	72,76	113,23	66,17	101,81
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	412,25	596,60	637,80	581,87	590,24
Dövlət rüsumu	33,50	50,06	59,87	72,87	89,52
Yol vergisi	10,34	17,14	27,37	16,46	15,17
Sadələşdirilmiş vergi	29,69	48,11	65,65	63,57	65,53
Digər daxilolmalar	115,41	154,65	234,46	237,47	111,84
CƏMİ	3 123,92	4 549,26	5 746,57	4 113,40	4 292,80

Mənbə: Vergilər Nazirliyi

¹⁵ "Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyləri, Bakı 2009 və 2010

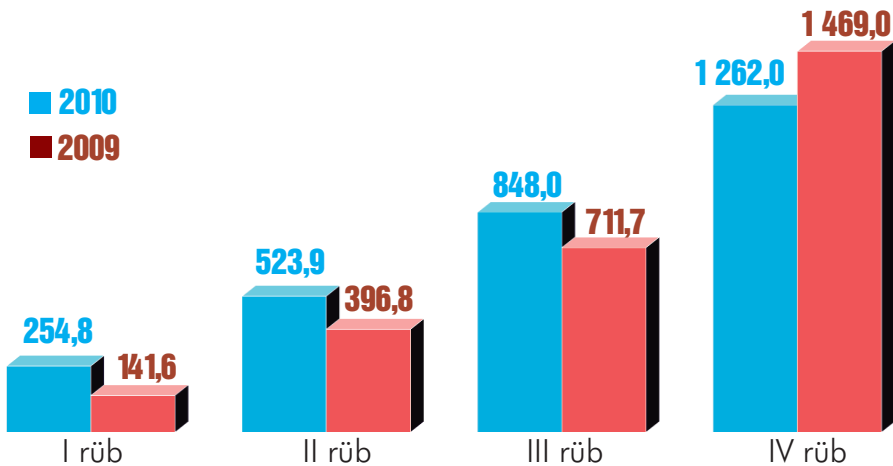
¹⁶ <http://www.taxes.gov.az/?name=statistika&lang=>

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ötən dövr ərzində ən çox artıma məruz qalan ƏDV olmuşdur ki, o da hətta təhlil olunan dövr ərzində azalma tendensiyası ilə diqqəti cəlb edən mənfəət vergisindən sonra büdcənin vergi mədəxilində ikinci əsas mənbə rolunu son 5 ildə saxlamışdır. Büdcənin vergi mədəxilində üçüncü əhəmiyyətli mənbə sayılan fiziki şəxslərin gəlir vergisinə gəlincə, bu mənbədən daxilolmalar üzrə kəskin kənarlaşmalar müşahidə olunmasa da ən yüksək göstərici böhrandanəvvəlki dövrdə qeydə alınmışdır. Böhrandan sonrakı 2010-cu ilin göstəricisi isə 2007-ci il səviyyəsindən də aşağı olmuşdur. Bu isə məhz böhran dövründə məcburi məzuniyyətlərin artması, iş yerlərinin ixtisarı və əməkhaqlarının səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə yanaşı, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yuxarı həddinin dərəcəsinə azalmağa doğru baş verən dəyişikliklə də izah oluna bilər. Təhlil olunan dövr ərzində digər vergilər üzrə daxilolmalarda isə (mədən, əmlak və yol vergisi istisna olmaqla) sabit artım qeydə alınmışdır.

Büdcənin iri tədiyəçilər arasında əsas vergi ödəyicisi olan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin dövlət büdcəsinə ödəmələrinin dinamikasında son 5 ildə artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bu şirkət tərəfindən 2006-cı ildə 734,7 mln. manat, 2007-ci ildə 1 080,7 mln. manat, 2008-ci ildə 1 351,7 mln. manat, 2009-cu ildə 1 469 mln. manat və 2010-cu ildə 1 262 mln. manat olmuşdur¹⁷. Göründüyü kimi, ötən il ərzində ARDNŞ-nin daxilolmalarında da əvvəlki illə müqayisədə azalma olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə 2009-cu ilə nisbətən dövlət büdcəsinə bu mənbədən 14,1% az vəsait daxil olmuşdur. Cəmi büdcə mədəxilində ARDNŞ-nin payı 12,8 faiz olub¹⁷.

Aşağıdakı diaqramlar vasitəsilə son 2 ildə ARDNŞ-nin dövlət büdcəsinə rüblər üzrə ödəmələri təqdim olunur.

Diaqram 12. ARDNŞ-dən daxil olan vəsaitlərin rüblər üzrə dinamikası

Mənbə: Dövlət Neft Şirkəti

¹⁷ Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, illik hesabat 2008, 2009 və 2010

ARDNŞ-dən daxil olan vəsaitlərin rüblər üzrə dinamikasına gəlincə, diaqramlardan görüldüyü kimi, hər 2 ildə əsas daxilolmalar sonuncu rübün payına düşür.

Dövlət Gömrük Komitəsinin büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında roluna gəlincə, son 5 ildə bu mənbədən daxilolmalar mütləq ifadədə sabit məbləğlərlə ifadə olunsada, nisbi yanaşmada ümumi mədaxildə payı azalmaqdadır. Belə ki, 2006-2008-ci illərdə DGK xətti ilə dövlət büdcəsinə daxilolmalarda artım müşahidə olunsada, 2009-cu ildə azalma qeydə alınıb. Belə ki, həmin il DGK xətti ilə dövlət büdcəsinə daxilolmalar proqnoza qarşı 67,9% səviyyəsində icra edilib ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 13,8% azdır. Əlbəttə, böhran ilində ölkənin xarici ticarət döviyyəsinin daralması səbəbindən gömrük daxilolmalarının azalması başadüşüləndir. Lakin bu sahədə azalmanı yalnız böhranın "hesabına yazmaq" düzgün olmazdı. Fikrimizcə, gömrük sistemindən dövlət büdcəsinə ödəmələrin azalması daha çox ölkənin sahibkarlıq mühitinin pisləşməsi və habelə xarici ticarət əlaqələrinin hələ də müasir standartlara cavab verməməsi ilə izah edilə bilər.

2.2. Büdcə xərclərinin təhlili

Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il icmal büdcəsinin icmal büdcənin xərcləri 13,5 mlrd. manat və ya 94,7 faiz icra olmaqla 2009-cu ilə nisbətən 1,3 mlrd. manat (10,2 faiz) çox olmusdur. 2010-cu ilin icmal büdcəsi 1,2 mlrd. manat profisitlə proqnozlaşsada, faktiki olaraq 5,8 mlrd. manat profisit olmusdur.

2010-cu ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 11,8 mlrd. manat və ya 95,9%, 2009-cu illə müqayisədə isə 1,3 mlrd. manat və ya 12,0 faiz çox olmuşdur. 2010-cu ildə demək olar ki, bütün xərc maddələri proqnoza nisbətən kəsirlə icra olunmuşdur. 2009-cu ilə nisbətən 2010-cu ildə dövlət büdcəsindən elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial müdafiə və sosial təminat, müdafiə, məhkəmə hakimiyyəti, hüquqi-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanılması, dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərinə 11,6 faizədək çox vəsait yönəldilmişdir.

2010-cu ildə dövlət büdcəsinin icrasında həmin ilin proqnoz göstəricilərinə nisbətən azalmalar, 2009-cu ilin faktiki göstəricilərinə nəzərən isə artımlar müşahidə olunmuşdur. Bunu növbəti səhifədəki 4 №-li cədvəl məlumatları da təsdiq edir.

Maliyyə Nazirliyinin operativ məlumatına görə¹⁸, 2010-cu ilin dövlət büdcəsində faktiki olaraq ən yüksək icra səviyyəsi investisiya (99,4%), ən aşağı icra səviyyəsi isə nəqliyyat və rabitə xərcləri (73,9%) istiqamətləri üzrə qeydə alınıb. Eyni zamanda, dövr ərzində idarəetmə (82,1%) və səhiyyə xərcləri (88,4%) də aşağı icra səviyyəsinə görə fərqlənib. Aparıcı xərc istiqamətləri arasında icra səviyyəsi yüksək olan müdafiə və sosial təminat xərc maddələridir. Hər iki xərc maddəsi eyni səviyyədə 98,3% icra olunub.

¹⁸<http://www.finance.gov.az/store/1/1.pdf>

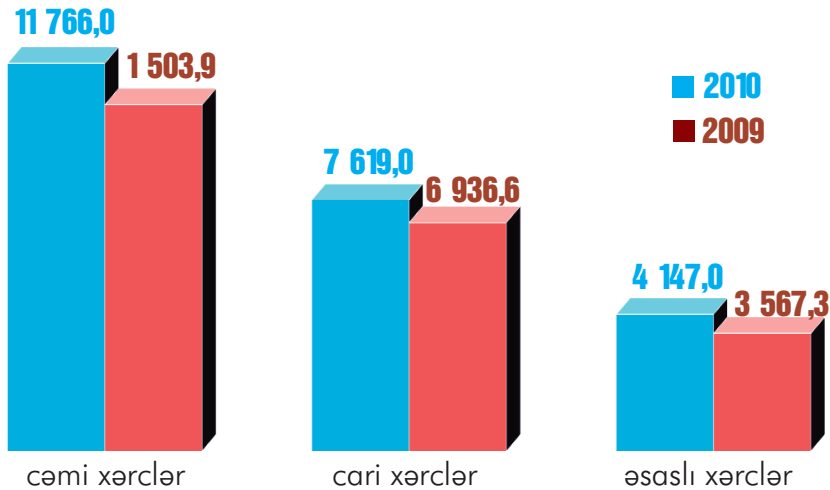
Cədvəl 4. 2010-cu ildə dövlət büdcəsi xərclərinin icrası

Xərc bölmələri	2009-cu il icra	2010-cu il				2009-cu illə müqayisə	
		proqnoz	icra	fərq	faiz	fərq	faiz
XƏRCLƏRİN CƏMİ	10 503,9	12 275,3	11 766,0	-509,3	95,9	1 262,1	112,0
o cümlədən:							
Ümumi dövlət xidmətləri	825,2	967,0	794,3	-172,7	82,1	-30,9	96,3
Müdafiə (cari xərclər)	1 183,9	1 205,8	1 185,2	-20,6	98,3	1,3	100,1
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	648,9	712,5	668,51	-44,0	93,8	19,6	103,0
Təhsil	1 147,9	1 240,7	181,4	-59,3	95,2	33,5	102,9
Səhiyyə	402,4	485,6	429,4	-56,2	88,4	27,0	106,7
Sosial müdafiə və sosial təminat	1 054,4	1 142,3	1 123,0	-19,3	98,3	68,6	106,5
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	158,3	172,6	168,4	-4,2	97,6	10,1	106,4
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	194,5	201,1	199,9	-1,2	99,4	5,4	102,8
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	390,5	381,8	372,1	-9,7	97,5	-18,4	95,3
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	3 567,3	4 172,5	4 147,0	-25,5	99,4	579,7	116,3
Nəqliyyat və rabitə	75,3	74,6	55,1	-19,5	73,9	-20,2	73,2
İqtisadi fəaliyyət	146,3	125,0	115,9	-9,1	92,7	-30,4	79,2
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	709,0	1 393,8	1 325,8	-68,0	95,1	616,8	187,0

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi

İnsan kapitalına qoyuluşlarda əhəmiyyətli yeri ilə seçilən təhsil xərclərinə gəlincə, bu xərc maddəsi üzrə icra səviyyəsi 95,2 faiz olub. Ötən il dövlət büdcəsinin cari xərclərinin 3,7 mlrd. manatı və ya 31,5%-i sosialyönümlü xərclərin maliyyə təminatına sərf edilmişdir ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 120,0 milyon manat və ya 3,3% çoxdur. 2010-cu ildə büdcə xərcləmələrinin 76,19 mln. AZN-i cari xərcləmələrə, 4147 mln. AZN-i isə kapital qoyuluşlarına yönəldilmişdir (*bax: şəkil 2.2.1*). Dirək diaqramlardan görüldüyü kimi, ötən il 2009-cu illə müqayisədə cari xərcləmələrə yönələn vəsaitlərin miqdarında mütləq ifadədə artım baş versə də, nisbi ölçüdə ümumi büdcə yekununda cari xərclərin payı 66,1%-dən 64,8%-dək aşağı düşmüşdür.

Diaqram 13. 2009 və 2010-cu illərdə dövlət büdcəsinin cari və əsaslı xərcləri

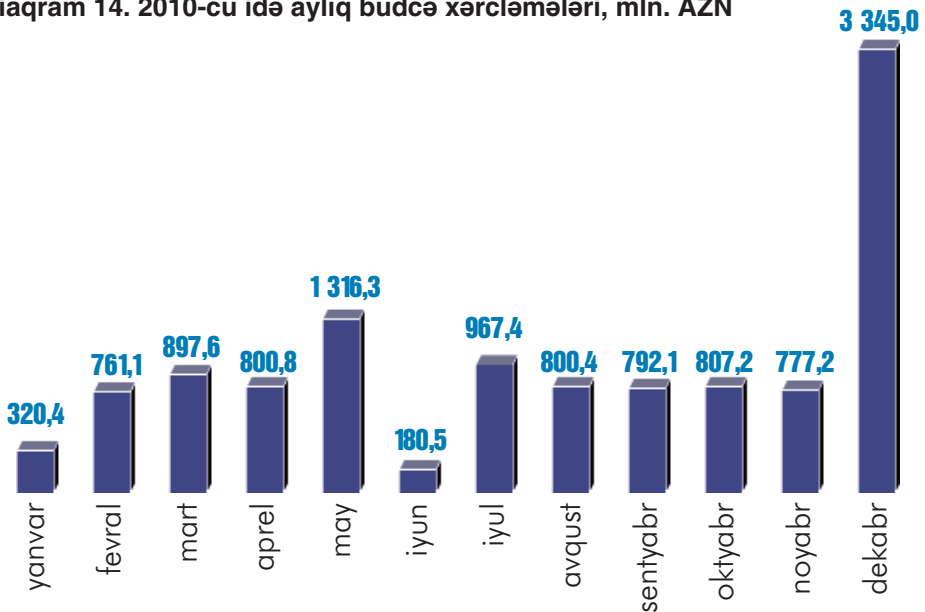

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi

Diaqramlardan görüldüyü kimi, dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunda cari xərclərin payı yüksəkdir, bu isə vəsaitlərin daha çox istehlaka yönəldilməsi ilə izah oluna bilər. Əslində, cari xərclərin büdcədə üstün xüsusi çəkisi 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin aylar üzrə icrası dinamikasında proporsionallıq yaratmalıdır. Çünki investisiya və müdafiə büdcəsindən kənar büdcələr üzrə xərc maddələrinin iqtisadi təsnifatından aydın olur ki, ayrılan vəsaitin çox hissəsi (məsələn, təhsildə 79%-i, səhiyyədə 58%-i və s.) əməkhaqqı kimi müdafiə olunan kateqoriyaya aid olduğundan həmin xərc maddələri aylıq olaraq sabit ödəniş qrafikinə və öhdəliyinə malikdir. Lakin ötən ilin büdcəsinin icrası vəziyyətinin təhlilinin aşkara çıxardığı qeyri-proporsionallıq (*bax: şəkil 2.2.2*) göstərir ki, dövlət büdcəsi xərcləmələrində tarazlı yanaşma mövcud deyildir. Belə ki, aylar üzrə

orta hesabla 980,5 manat xərcləmə nəzərdə tutulduğu halda, may və dekabr aylarında xərclənən vəsaitlərin miqdarı yüksək, digər aylarda isə aşağı olmuşdur. Xüsusilə də ilin sonuncu ayında orta göstəricidən 3,5 dəfə çox vəsait xərclənmişdir ki, bu da ümumi büdcənin 28,5%-nin xərclənməsidir. Bu isə büdcə vəsaitlərinin daha çox ilin sonunda xərclənməsi deyil, "silinməsi" təsəvvürünü yaradır və eyni zamanda onun səmərəsiz xərclənməsinin göstəricisi hesab olunur. Bu vəziyyətin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri də Azərbaycanda fiskal mərkəzsizləşdirmə islahatlarının getməməsi və büdcə təşkilatlarının "Azərbaycan Respublikası vahid büdcə təsnifatı"na müvafiq surətdə bölüşdürülməklə əldə etdikləri vəsaitlərini maddələr üzrə xərcləyən zaman təsdiq olunan normadan kənarlaşma yaranan hallarda maliyyə idarələrindən yazılı razılıq almaq proseduru ilə izah oluna bilər. Maliyyə müstəqilliyinə malik olmayan büdcə təşkilatları öz vəsaitlərini sərbəst bölüşdürmək və onun üzərində sərəncam vermək hüququna malik olmadıqlarına görə ilin əvvəlində Maliyyə Nazirliyinə ünvanladığı müraciətlərə ilin sonunda cavab aldıqları üçün bu istiqamətdə əməliyyatların böyük bir qismi dekabr ayında aparılır və ya da sadəcə, aparılmış əməliyyatlar həmin ayda rəsmiləşdirilir ki, növbəti maliyyə ilinə qalq saxlanılmasın.

Diaqram 14. 2010-cu idə aylıq büdcə xərcləmələri, mln. AZN

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Yuxarıdakı diaqramdan görüldüyü kimi, 2010-cu ilin büdcəsinin aylar üzrə icrası dinamikası iqtisadiyyata yönələn qoyuluşların proporsionallığına və resurslardan istifadənin səmərəliliyinə tamamilə ziddir.

2.3. Fiskal genişlənmənin dəyərləndirilməsi

2006-2010-cu illərdə dövlət büdcə xərcləmələri 43408,4 mln. AZN və ARDNF-in transfersiz xərcləmələri isə 2 213,5 mln. AZN¹⁹ bərabər olub ki, onlar da birlikdə həmin dövrə formalaşmış ÜDM-in (161 142,8 mln. AZN) 28,4%-ni təşkil edib. Həmin illər üzrə aparılmış trend təhlili göstərir ki, dövr ərzində dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də payı 2006-cı ildə ən aşağı (21,4%), 2010-cu ildə isə ən yuxarı 32,4% olmuşdur.

Bu dövr ərzində hökumətin həyata keçirdiyi fiskal ekspansiyadan ən çox faydalanan kommunal xidmətlər, enerji və nəqliyyat (*investisiyalar əsasən bu sektorlara yönəldilib*), dövlət idarəçiliyi, təhsil və müdafiə sektorları olub. Ötən dövr ərzində cari xərclərin əsas hissəsi dövlət idarəçiliyinə və təhsilə yönəlib. Sürətli xərc artımından daha çox faydalanan investisiya büdcəsi özündənəvvəlki illərlə müqayisədə 2006, 2007 və 2008-ci illərdə müvafiq olaraq 5,4, 2,2 və 2,3 dəfəyədək artıb, ötən dövr ərzində bu xərc istiqaməti üzrə yalnız 2009-cu ildə azalma qeydə alınıb. Belə ki, 2009-cu ildə qlobal maliyyə böhranının təsirində gəlirlərin icrasında yaranmış gərginlik əsasən investisiya xərclərinin ixtisarı ilə kompensasiya olunmaqla qismən tarazlaşdırılıb. Investisiya xərclərinin daxili struktur təhlili göstərir ki, bu artımdan davamlı olaraq ən çox pay götürən nəqliyyat, kommunal və enerji sahələri olub. Bu da investisiyaların xarakterinə görə büdcə vəsaitlərinin daha çox infrastruktur layihələrinə yönəldilməsinin nəticəsidir. Eyni zamanda, 2010-cu il dövlət büdcəsinin dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri 4,1 mlrd. manat icra olunmuşdur ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 600,0 mln. manat və ya 16,3% çoxdur. Nəticədə bu xərc maddəsi üzrə artım səviyyəsi büdcə xərclərinin ümumi artımından (12%) yüksək olub. Ötən il bu mənbədən sosial təyinatlı layihələrə 508,0 mln. manat, infrastruktur təyinatlı layihələrə 1,9 mlrd. manat, müdafiə və digər təyinatlı layihələrə isə 1,7 mlrd. manat vəsait sərf edilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında ümumi investisiya qoyuluşunda dövlət büdcəsi resurslarının payı 2009-cu ildə 32,3%, 2010-cu ildə isə 36,4% olub.

2010-cu ildə investisiya xərclərinin büdcə xərclərində payı 34%, ÜDM-də payı isə 11% olub. Bu il ərzində investisiya büdcəsinin 32,1%-i nəqliyyat, 4,52%-i mədəniyyət və turizm, 3,31%-i içməli su təchizatı, 2,36%-i təhsil, 1,13%-i səhiyyə infrastrukturunun tikintisinə yönəldilib.

2011-ci ilə gəlincə, təsdiq olunmuş büdcəyə görə, investisiya proqramına yenə də böyük miqdarda vəsaitlər ayrılıb. Nazirlər Kabinetinin 26 yanvar 2011-ci il tarixli 21 sayılı sərəncamı ilə təsdiqlənən investisiya proqramı cari ildə ümumilikdə 418 layihənin maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu il üçün investisiya büdcəsi isə 3 milyard 380 milyon manat təşkil edir. Proqramda ən böyük xərc istiqamətlərini nəqliyyat layihələri təşkil edir. Bu istiqamətə ötənildən 305 milyon manat az vəsait ayrılıb.

İnvestisiya xərcləri üzrə trend təhlili göstərir ki, ötən 5 il ərzində (2006-2010-ci illər üzrə) dövlət büdcəsindən 14 milyard 820,1 milyon manat yalnız investisiya xərclərinə yönəldilib ki, bu, həmin illər üzrə xərclənmiş cəmi büdcə vəsaitlərinin (42 889,2 mln.

¹⁹ Dövlət Neft Fondundan investisiya və sosial layihələrə birbaşa vəsaitlər ayrılmağa davam edir.

Bu büdcənin dövlət xərcləmələrinin vahid mənbəyi olmasına mane olur və büdcə haqqında dolğun təsvir yaratmağa imkan vermir.

Cədvəl 5. 2005-2010-cu illərdə dövlət büdcəsindən investisiya xərcləmələri

İllər	Məbləği, mln. AZN	Büdcə xərclərində payı, faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
2006	882,9	23,2	4,8
2007	1 930,9	31,9	7,2
2008	4 292,0	40,1	10,7
2009	3 567,3	33,3	10,0
2010	4 147,0	34,0	11,0

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, müəllif hesablamaları

AZN) 34,5 faizini təşkil edir. Aşağıdakı cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, bu xərc maddəsinin ÜDM-də 2008-ci ildən başlayaraq 10 faizi, büdcənin cəmi xərclərində isə 2007-ci ildən başlayaraq 30 faizi ötməkdə davam edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən açılan əsasən aşağı və orta gəlirli ölkələr olmaqla ümumilikdə 71 ölkəni əhatə edən "Dövlət İnvestisiyalarının İdarə Olunması İndeksi"²⁰ göstərmişdir ki, 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin 35%-ni (*təqribən 5.1 milyard dollar*) dövlət investisiyalarına ayıran Azərbaycan 1.53 balla 71 ölkə arasında 43-cü pillədədir. Qonşu ölkələrdən Ermənistan indeks sıralamasında 8-ci, Qazaxıstan 9-cu, Türkiyə isə 24-cüdür. Bu reyting cədvəlində Azərbaycanın mövqeyinin qonşu dövlətlərlə müqayisədə pis olması dövlət investisiya layihələrinin icrası sahəsində mövcud olan problemlə əlaqədardır. Belə ki, indeksdə dövlət investisiya layihələrinin idarə olunmasının institusional mühiti və ümumi effektivliyi 4 istiqaməti əhatə edən 17 indikator üzrə təhlil edilir. Ümumi istiqamətlər bunlardır: (i) dövlət investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi; (ii) dövlət investisiya layihələrinin seçimi; (iii) dövlət investisiya layihələrinin icrası; (iv) dövlət investisiya layihələrinin icrasının qiymətləndirilməsi və auditi. Azərbaycanın mövqeyini pisləşdirən əsas istiqamətlər layihələrin icrası və onun qiymətləndirilməsi göstəriciləri olub.

Sosial müdafiə və təminat xərclərinə gəlincə, bu sahədə də son 5 ildə sabit artım müşahidə olunub. Eyni zamanda, əsas xərc maddələri arasında bu xərc istiqaməti üzrə təhlil olunan dövr ərzində yalnız artım dinamikası müşahidə edilib. Son 5 il üçün trend təhlili ilə aşağıdakı cədvəl vasitəsilə tanış olmaq olar:

Cədvəl 6. 2005-2010-cu illərdə dövlət büdcəsindən sosial müdafiə və təminat xərcləmələri

İllər	Məbləği, mln. AZN	Büdcə xərclərində payı, faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
2006	341,5	9,0	1,9
2007	594,8	9,8	2,2
2008	846,4	7,9	2,1
2009	1 054,4	10,0	3,0
2010	1 123,0	9,7	3,2

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, müəllif hesablamaları

²⁰ <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp1137.pdf>

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, bütövlükdə sosial müdafiə və təminatla xərcləmələr ötən 5 il ərzində 3 960,1 mln. AZN təşkil edib ki, bu da həmin dövr ərzində cəmi büdcə xərcləmələrinin 9,3%-ni təşkil edib.

Digər müqayisəli təhlil üçün seçilmiş xərc maddələrindən təhsil və müdafiə xərcləri davamlı olaraq, ümumi dövlət xidməti xərcləri isə 2010-cu il istisna olmaqla, yüksək və sabit artım nümayiş etdirib. Təhsil xərclərinin illər üzrə dinamikası aşağıdakı cədvəldəki kimi olub:

Cədvəl 7. 2005-2010-cu illərdə dövlət büdcəsindən təhsil xərcləmələri

İllər	Məbləği, mln. AZN	Büdcə xərclərində payı, faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
2006	479,1	12,6	2,6
2007	723,0	11,9	2,7
2008	979,7	9,1	2,4
2009	1 147,9	10,9	3,3
2010	1 181,4	10,4	3,4

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, müəllif hesablamaları

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, son 5 ildə təhsilə dövlət büdcəsindən 4 211, 1 milyon AZN vəsait xərclənib ki, bu da ümumi xərclərin 10 faizə qədərini təşkil edib. 2011-ci ilin proqnoz məlumatlarına görə, təhsil xərclərinin 1 536,5 milyon manat olacağı gözlənilir. Bu xərclərin həmin il üçün proqnozlaşdırılan ÜDM-də payı 3,3%, büdcə xərclərində xüsusi çəkisi 10,5% təşkil edəcək.

Təbii resurslarla zəngin olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hökumətlər gəlirlərin artdığı dövrdə böyük idarəetmə aparatının, geniş ictimai təhlükəsizlik və müdafiə məqsədli silahlı qüvvələrin saxlanılmasının dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşdirilməsində maraqlı olur. Son 5 ildə dövlət büdcəsindən müdafiə sektoruna birbaşa olaraq yönələn xərclərin həcmi 5 142,2 mln. AZN olub ki, onun həmin dövrə dövlət büdcəsinin cəmi xərcləmələrində payı 12 faiz təşkil edib. Hesablamalar göstərir ki, müdafiə büdcəsi yalnız birbaşa ayrımlarla deyil, həmçinin ölkənin müdafiə potensialının gücləndirilməsi məqsədilə əsaslı xərclərin və ehtiyat fondlarının vəsaiti hesabına daha da artıb. Belə ki, 2010-cu ildə dövlət büdcəsindən birbaşa maliyyələşən müdafiə xərcləri 1,18 mlrd. AZN olduğu halda, bütövlükdə digər mənbələrdən ayrımlar hesabına müdafiə sektoruna üst-üstə 2,2 mlrd. manat və ya 2009-cu illə müqayisədə 562,0 mln. manat (35,5%) çox vəsait yönəldilmişdir. Bu il ərzində bu istiqamətə yönələcək vəsaitlərin birlikdə həcmi 2,5 mlrd. AZN-dən çox olacağı gözlənilir ki, bu, son nəticədə büdcə xərclərinin hər 4 manatından 1 manatının ölkənin müdafiə potensialının gücləndirilməsinə yönəldiyini deməyə əsas verir. Bu, bir tərəfdən də dövlət büdcəsi vəsaitlərinin iqtisadiyyatın real sektorlarına yönəldilməsi imkanlarını, digər tərəfdən də effektiv büdcə xərcləmələrinin real iqtisadiyyata təsirlərini məhdudlaşdırır²¹. Son illər ərzində müdafiə istiqamətinə yö-

²¹ Effektiv büdcə xərcləmələrinin real iqtisadiyyata təsirlərini hesablamaq üçün ümumi xərcləmələrdən müdafiə xərcləri çıxılır və yerdə qalan məbləğlər müqayisə olunur.

nəln vəsaitlərin məbləğində artımın müşahidə olunmasına baxmayaraq, müdafiə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi göstəricisinə görə Azərbaycan hələ də qonşu Gürcüstan və Ermənistandan geridə qalır²².

Təhlil olunan dövrdə ümumi dövlət xidməti xərclərinin cəmi 3 151,7 mln. AZN olub ki, bu da həmin dövrə dövlət büdcəsinin cəmi xərcləmələrində 7,4% pay alıb. Bu vəsait yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanılmasına ayrılır. Bu vəsait hökumətin ayrı-ayrı qurumları (nazirliklər, komitələr, idarələr, agentliklər və s.) arasında onların miqyaslarına uyğun olaraq bölünür. Həmin vəsaitdən Prezidentin İcra Aparatına, Nazirlər Kabinetinə, 14 nazirliyə, 9 dövlət komitəsinə, 4 komissiyaya, 4 agentliyə, 2 idarəyə, 3 xidmətə, 1 katibliyə, 1 büroya, 1 administrasiyaya, xaricdə olan diplomatik nümayəndəliklərə, şəhər və rayonların icra hakimiyyəti orqanlarına pay çatır²³.

Beləliklə, yuxarıdakı trend və struktur təhlilinə yekun vuraraq qeyd etmək olar ki, ötən 5 il ərzində fiskal ekspansiyasının yönəldiyi əsas xərcləmələrin dinamikası aşağıdakı cədvəldəki kimi olub:

Cədvəl 8. 2005-2010-cu illərdə dövlət büdcəsinin əsas xərcləmələri (əvvəlki illərlə müqayisədə)

İllər üzrə (mln. AZN)	2006	2007	2008	2009	2010
Dövlət büdcəsinin xərcləri	3 790,1	6 086,2	10 680,0	10 567,0	11 766,0
<i>Artım faizi</i>	77,1	62,5	76,3	-1,9	12,0
İnvestisiya xərcləri	882,8	1 915,0	4 276,0	3 177,0	4 147,0
<i>Artım faizi</i>	5,42 dəfə	2,2 dəfə	2,3 dəfə	-25,7	16,3
Təhsil xərcləri	479,0	722,9	979,7	1 147,9	1 181,4
<i>Artım faizi</i>	28,5	66,2	35,5	17,1	2,9
Ümum dövlət xidməti x.-i	403,0	468,6	660,6	825,2	794,3
<i>Artım faizi</i>	2,4 dəfə	20,7	35,7	24,9	-3,7
Müdafiə xərcləri	40,7	811,4	321,2	1 183,8	1 185,2
<i>Artım faizi</i>	2,22 dəfə	26,7	62,9	-10,4	0,5

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, müəllif hesablamaları

Artıq heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının həcmi məhdud olduğu üçün, iri miqyaslı hasilat zaman etibarlı ilə məhdud dövrdə davam edəcək²⁴. Bununla bağlı yerli və xarici analitiklərin proqnozları arasında daha çox fərq yaranan yalnız neftin dünya bazar qiymətlərinin dəyişkənliyidir. *Bu isə fiskal risklərin yaranmasına gətirib çıxardığından həyata keçirilən siyasətin daha çox ölçülüb-biçilməsini və tənzimlənməsini, bir sözlə, daha optimal edilməsini tələb edir.* Bunu şərtləndirən **əsas səbəblərdən birincisi** neft gəlirlərindən gələcək nəsillərin payının saxlanılması və onun nəsillər arasında ədalətli bölgüsüdür. Bu gün həddindən artıq xərcləmək sabah daha az

²² http://www.ng.ru/cis/2010-03-17/1_military.html

²³ Qeyd edək ki, hökumətin icra hakimiyyətinin tərkibinə daxil olan 6 nazirlik, 1 komitə, 4 xidmət və 1 idarə vardır ki, onların maliyyələşdirilməsi müdafiə, məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq və sair xərc bölmələri üzrə aparılır.

²⁴ Bax Büdcə zərfi 2010. İN-nin proqnozları və BP-nin Azərbaycanada neft hasilatına dair hesablamalarına

xərcləməyə səbəb olur və bu, gələcək nəsillərə neftdən çatacaq payı azaldır. **İkincisi**, MBQ-nin rəyi göstərir ki²⁵, neft gəlirlərinin sürətlə xərclənməsi siyasəti makroiqtisadi sabitlik üçün təhlükə yaradır. Xərcləmələrin daimi artımı bir tərəfdən geniş fiskal stimullar və monetar ekspansiya yaratmaqla inflyasiya meyillərinin artımını şərtləndirir. Digər tərəfdən də bu məqsədlər üçün neft gəlirlərinin daxili bazara yönəlməsi həm də milli valyutanın ABŞ dollarına nəzərən bahalaşması və idarə olunan məzənnə rejimi kimi ixracatçılar üçün arzuolunmaz situasiyalar yaradır. Bu zaman milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün daha yüksək məhsuldarlıq müşayiət olunmalıdır. Buna isə yalnız şəffaf və səmərəli dövlət investisiyası dəstək ola bilər. Dövlət xərclərinin optimallaşdırılması üçün **üçüncü səbəb** xərclərin səmərəliliyini qorumaq ehtiyacıdır. Daha çox xərcləmələr xüsusilə də şəffaflığın aşağı və dövlət maliyyə nəzarətinin zəif olduğu halda səmərəsizliyi artırır. Səmərəsiz xərcləmələrin azalması isə fiskal siyasətin optimallığı səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Nəhayət, iqtisadiyyatda davamlı artımın və dayanıqlı inkişafın təmini də fiskal siyasətin optimal səviyyəsinin tapılması və ona əməl olunması üçün bir səbəbdir. Hazırda Azərbaycanda iqtisadi artım tempində müşahidə olunan enmələr həm də ötən dövr ərzində bu siyasətin düzgün tənظیمlənməməsinin nəticəsidir. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertlərinin hesablamalarına görə²⁶, 2010-cu ildə qeyri-neft büdcəsinin qeyri-neft ÜDM-də kəsiri 35% olub. Gələcəkdə fiskal təhlükəsizliyin təminatı məqsədilə dövlətin ehtiyaclarını azaltmaqla qeyri-neft büdcəsinin kəsirinin azalacağı gözlənilir. Neft hasilatının çoxaldığı və neft qiymətlərinin bahalaşdığı hazırkı situasiyada bu problem hələ ki hökuməti narahat etmir. Digər tərəfdən də hazırda dövlət büdcəsi gəlirlərinin mühüm bir hissəsi neft gəlirlərindən formalaşdığından əhalinin və şirkətlərin vergi yükü azaldığından büdcəyə münasibətdə əhalidə biganəlik yaranır²⁷ və eyni zamanda da qeyri-neft büdcə kəsiri artır.

Təhlil olunan dövrün son 3 ilində Azərbaycan dövlət büdcəsinin neft hesabına formalaşan orta illik xərcləri Dünya Bankı tərəfindən təklif olunan 5,9 milyard ABŞ dolları məbləğində olan dəyişməz və daimi ekvivalentindən çox olub. Odur ki, qiymətləndirmələr göstərir ki, hökumətin fəaliyyət göstərdiyi bütün sektorlar fiskal artımlardan faydalanmışdır. Lakin dövr ərzində bu artımlardan ən çox faydalanan investisiya qoyuluşları olub. 2007-ci ildə investisiya xərcləri 2,8 milyard AZN, 2008-ci ildə 4,2 milyard AZN, 2009-cu ildə 3,56 milyard AZN, 2010-cu ildə 4,17 milyard AZN-ə bərabər olmuşdur. Hesablamalar göstərir ki, 2007-2010-cu illər ərzində dövlət idarəçiliyi və təhsilə ayrılan vəsaitlərin payına (bu sektorlara cari xərclərin əsas hissəsi xərclənilir) ümumi dövlət xərclərinin artımının 43 faizi düşmüşdür. Kommunal xidmətlər, enerji və nəqliyyat (*investisiyalar əsasən bu sektorlara yönəldilib*) xərc artımının 24 faizindən faydalanmışdır. Sosial sektorların payına isə (*təhsil istisna olmaqla*) fiskal ekspansiyanın 25 faizi düşmüşdür. 2005-2008-ci illər ərzində dövlətin maaşlar, transferlər, subsidiyalar və xüsusilə mallar və xidmətlər üzrə xərcləri kəskin şəkildə artsa da, 2009-2010-cu illərdə artım tempində azalma müşahidə olunmuşdur. Bu istiqamətə xərcləmələrin 2005-2007-ci illər

²⁵ Milli Büdcə Qrupu, 2011-ci ilin dövlət büdcəsinə dair tədqiqat, Bakı-2010

²⁶ <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10113.pdf>

²⁷ Collier Paul, Anke Hoefler and Mans Soderbom, On the duration of civil war, Journal of Peace research, Oxford Economic Papers 61: 1-27, 2004

ərzində artımı müvafiq olaraq 22 faiz, 27 faiz, 5 faiz və 46 faiz təşkil etmişdir. Hesablamalar göstərir ki, əgər Azərbaycan maaşların, transferlərin, subsidiyaların və mal/xidmət xərclərinin cəminin real ifadədə 2008-ci il səviyyəsində sabit qalmasına imkan versə və investisiya büdcəsini yenə də real ifadədə 2007-ci il səviyyəsinə qaytararsa, Azərbaycan 2024-cü ilədək orta ölçülü hökumət statusuna (qeyri-neft ÜDM-in 37 faizi) nail ola bilər²⁸. Digər hesablamalara görə, bir neçə il ərzində neft gəlirlərinin 5,9 milyard ABŞ dolları həcmində daimi gəlirlər səviyyəsindən artıq xərclənməsi yenə də 2030-a qədər Neft Fondunda təqribən 100 milyard ABŞ dolları həcmində vəsaitin (və yaxud 2007 qiymətləri ilə 72 milyard AZN) toplanmasına imkan verəcək²⁹.

2.4. Büdcə kəsinin təhlili

Təhlil olunan dövr ərzində dövlət büdcəsi kəsinin ÜDM-də payı 0,5-0,9% arasında dəyişmişdir. Belə ki, 2006-cı ildə müvafiq göstərici 0,5%, 2007 və 2008-ci illərdə 0,2%, 2009-cu ildə 0,7% olmuşdur³⁰. Ötən il üçün dövlət büdcəsi kəsinin 770.3 milyon manat nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, faktiki kəsir 363,5 milyon manat olmuşdur ki, onun da ÜDM-də payı 0,9% təşkil etmişdir. Son illər ərzində dövlət büdcəsi kəsinin örtülməsinin ən mühüm istiqamətlərindən olan dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxilolmalar azalmaqdadır. MBQ-nin tədqiqatları³¹ göstərir ki, Azərbaycanda özəlləşdirilmiş obyektlər və torpaq sahələri üzrə dövlət büdcəsinə daxil olmalı vəsaitlərin ləngidilməsi, ildən-ilə bu sahədə özəlləşdirmədən daxilolma üzrə qalıqların çoxalması korrupsiya riskini artıran və özəl mülkiyyətin effektiv fəaliyyətini əngəlləyən amil kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, 2010-cu ildə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olması proqnozlaşdırılan vəsait 2009-cu il göztəricisindən 31,2 faiz azdır.

Habelə büdcə sənədlərində büdcə kəsinin maliyyələşmə mənbəyi kimi göstərilən dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların ödənişli xidmətlərindən daxilolmaların icrasında da ciddi problemlər qalmaqdadır. Belə ki, ödənişli xidmətlərdən daxilolmaların məbləği 2010-cu ildə 145 milyon manat proqnozlaşdırılmış, 2009-cu ildə isə dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində 137 milyon manata qarşı 96 milyon manat icra olunmuşdur.

Daxili və xarici borclanma, o cümlədən xaricdə qiymətli kağızların yerləşdirilməsindən daxilolmalar 2010-cu ildə 570,3 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da özündənəvvəlki ilin uyğun göstəricisindən 5,8 dəfə çoxdur. 2009-cu ilin müvafiq göstəricindən kəskin fəqlənmə qlobal maliyyə böhranının təsiri ilə izah oluna bilər.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, dövlət büdcəsinin bütün fiskal parametrləri kimi, büdcə kəsinin də proqnozlaşdırılmasına strateji yanaşmada problemlər var. Bu, həm büdcənin icrasındakı qüsur, həm də hökumətin iqtisadi blokundakı ümumi proqnozlaşdırma bazasının zəif olması ilə əlaqədardır.

²⁸ Dünya Bankının hesablamalarına görə, daimi gəlirlər yanaşmasına uyğun olmaq üçün, investisiya xərcləri tədricən 2012-ci ildə 2,8 milyard AZN-ə (2007 manatı ilə) doğru geri qayıtmalıdır.

²⁹ http://siteresources.worldbank.org/AZERBAIJANEXTN/Resources/Azerbaijan_CEM_FINAL.pdf

³⁰ <http://www.cbar.az/assets/87/1.3.pdf>

³¹ Milli Büdcə Qrupu, 2011-ci ilin dövlət büdcəsinə dair tədqiqat, Bakı-2010

3. Monetar siyasətin qiymətləndirilməsi

3.1. Monetar siyasətin əsas məqsədləri

Ölkə iqtisadiyyatının monetar vəziyyətini və hökumətin monetar siyasətlərini dəyərləndirərkən, dörd əsas istiqamətə baxılacaq:

- a. *İnflyasiya və pul kütləsinin idarə olunması*
- b. *Manatın effektiv məzənnəsindəki dəyişikliklər*
- c. *Maliyyə, kredit və bank sektorunda dəyişikliklər*
- d. *Milli Bankın müstəqilliyi*

2010-cu ildən əvvəlki illərdə müşahidə olunan artım templəri fonunda monetar siyasətin təsir imkanları həddən artıq məhdud olmaqda idi. Xüsusilə də bu artım templəri hər hansı bir iqtisadi siyasətin birbaşa nəticəsi olaraq deyil, təbii resursların istismarı sonucunu qəfil iqtisadi artım fonunda baş verdiyinə görə Azərbaycan Mərkəzi Bankın (AMB) makroiqtisadi tarazlığa monetar alətlər vasitəsilə təsiri çox məhdud olmuşdur. Əvəzində, fiskal siyasət daha aktiv olaraq məcmu tələbi stimullaşdırmağa, inflyasiya hədlərinin yüksək səviyyədə qalmasına³² və qeyri-neft qeyri-ticarət sektorlarına (xidmətlər) müvəqqəti tələb şoku yaratmağa səbəb olmuşdur. Artım templərinin yavaşımaları Mərkəzi Banka inflyasiya, pul kütləsi və kredit göstəricilərinə daha aktiv təsir edə bilmək imkanlarını artırır. Bunlar Mərkəzi Bankın məqsədlərinə də təsir göstərir. Yüksək artım dövründə Mərkəzi Bankın əsas hədəfi inflyasiyanı nəzarət altında saxlamaq və makrotarazlığı qorumaq olub. Yeni dövrdə monetar siyasətlərin əsas məqsədi bu iki hədəfi qorumaqla qeyri-neft iqtisadiyyatının yüksək templərlə artımına dəstək vermək olacaq. Mərkəzi Bankın 2010-cu il üçün əsas siyasət öncəlikləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- a. *İnflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanması*
- b. *Manatın məzənnəsinin sabitliyinin qorunması*
- c. *Bank-maliyyə sektorunda sabitliyin dərinləşdirilməsi*
- d. *İnflyasiya hədəfi çərçivəsində iqtisadiyyatın pul tələbatının ödənilməsi*

Mərkəzi Bank bu məqsədləri keyfiyyət göstəriciləri kimi təyin edir. Məsələn, stabil olaraq inflyasiyanın hansı həddə saxlanması kimi bir kəmiyyət göstəricisinə bağlanır. Bundan əlavə bu məqsədləri avtonom qaydada (bəzi ölkələrdə inflyasiya hədəflərini parlamentlər təyin edirlər) müəyyən edir. Mərkəzi Bankın hədəflərində ən çox hallanan sözlərdən biri sabitlikdir. Sabitlik və inkişaf arasında iki cür əlaqə var:

³² Sözsüz ki dövlət xərcləmələri inflyasiyanın yeganə mənbəyi deyil. Lakin iqtisadiyyata dövlət büdcəsi vasitəsilə yüksək templərlə daxil olan pul kütləsi inflyasiyaya təsir göstərən ən vacib amillərdəndir. Klassik nəzəriyyə mənasında, bu qəfildən məcmu tələbi sürətlə artırır (əhalinin gəlirlərinə, investisiya mallarına və xidmətlərə təsir etməklə), məcmu təklif isə müəyyən dövrdən sonra bu stimula cavab verə bilər. Nəticədə inflyasiya sürətlənir.

§ *Makroiqtisadi sabitlik (aşağı inflyasiya, sabit məzənnə, sabit bank sektoru) inkişafa müsbət təsir edir, çünki investolar və istehlakçılar daha optimal qərar verə bilirlər və riskləri daha dolğun və düzgün qiymətləndirirlər;*

§ *Sabitlik durğunluğa və ya aşağı dinamikalı artıma da gətirib çıxara bilər. Məsələn, bank sektorunda sabitlik əslində aşağı risk iştahı, konservativ yanaşmalar və yüksək tənzimləmələrin nəticəsi olduğu üçün, Azərbaycan bank sektoru ümumən aşağı inkişaf götüricilərinə malikdir və bazarın kredit tələbini tam effektivliklə ödəyə bilmir.*

2005-2009-cu illərdə fiskal siyasət monetar siyasətlə müqayisədə daha effektiv siyasət aləti kimi yadda qalıb. Fiskal xərcləmələrin qeyri-neft iqtisadiyyatının absorbsiya gücündən daha sürətli artımı monetar siyasətin imkan dairəsini çox məhdudlaşdırırdı. Bu səbəbdən uçot dərəcəsi və pul kütləsi kimi alətlərin makro tarazlığı təsiri çox kiçik olaraq qalır. Ən önəmli müşahidə odur ki, yeni iqtisadi reallıq monetar siyasət üçün önəmli təsir imkanları yaradır. Son bir neçə ilin makroiqtisadi tarazlığı dəyişmək üzrədir. Həm iqtisadi artım modelinin dəyişməsi, həm templərin aşağı düşməsi və maliyyə bazarlarının dərinləşməsi yeni monetar siyasəti gərəkdirəcək.

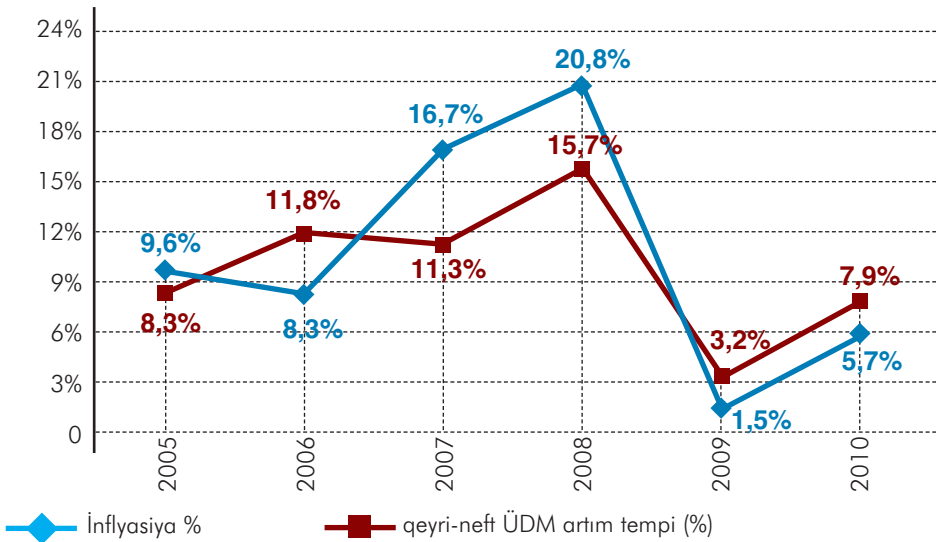
3.2. Pul kütəsi və inflyasiyanın idarə olunması

3.2.1. İnflyasiya templəri

İnflyasiya 2009-2010-cu illərdə əvvəlki illərin yüksək ikirəqəmli səviyyəsindən birrəqəmli, daha idarəoluna bilən həddə düşmüşdür. Adətən yüksək inflyasiya hədlərini (*iki-rəqəmli*) idarə etmək (*həm hökumətə, həm də real iqtisadi sektora*) daha çətin olur. Çünki iqtisadi agentlərin (*investolar, əmanətçilər, borcalanlar, istehsalçılar, istehlakçılar*) inflyasiya gözləntiləri yüksəlir və bu da, öz növbəsində, cari dövrdə yüksək inflyasiyaya təkan verir. Habelə iqtisadi agentlər sərmayə və yığım qərarlarında inflyasiya təhrifi ilə üzləşirlər və bu, xüsusilə bank sektorunda özünü büruzə verir. İnflyasiya yığımlara və kreditlərə mənfi təsir göstərir, çünki o, qazancların bir hissəsini neytrallaşdırır. Hökumət xərcləmələri belə şəraitdə daha çox inflyasiya gözləntisi yaradır və artan xərcləmələrin bir hissəsi sadəcə inflyasiya indeksasiyası xarakteri daşıyır (*məsələn, pensiyalar, əməkhaqları və sosial müavinətlərin artımının təxminən 1/3-i inflyasiya templərini kompensasiya edir*). İqtisadi ədəbiyyatda buna "inflyasiya spirali" deyilir; yəni dövlət xərcləmələri inflyasiya yaradır, sonra əməkhaqları bu inflyasiyanı kompensasiya etmək üçün artırılır.

İnflyasiya templəri qeyri-neft ÜDM artımı ilə güclü korrelyasiya edir. 2005-2010-cu illər üçün belə korrelyasiya 89% olduğu halda, həmin dövr üçün inflyasiya və ÜDM artımı arasında cəmi 16% olmuşdur. Bundan inflyasiyanın əlavə inflyasiya büdcə xərcləmələrinin artımı ilə 79%, nominal gəlir artımı ilə 96%, nominal maaş artımı ilə 76% və *M2* pul kütləsinin artımı ilə isə 22% korrelyasiyası olmuşdur. Lakin *M2* pul kütləsinin artımı ilə bir illik gecikmə ilə (*fərz olunur ki, pul kütləsinin artımı müəyyən dövrdən sonra inflyasiyaya gətirib çıxarır*) korrelyasiya 77%-ə bərabərdir.

Diaqram 15. İnflyasiya və qeyri-neft ÜDM real artımı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

3.2.2. İnflyasiyanın mənbələri, gözləntiləri və hədəfləri

Monetarist iqtisadi nəzəriyyələrə görə, inflyasiya uzunmüddətli kəsikdə həmişə monetar fenomendir. Yəni qiymətlərin artımını pul kütləsinin artımı ilə izah etmək olar. İnflyasiyanın izahında monetar amil çox vacib yer tutur. Mərkəzi Bankın ekonometrik hesablamalarına görə, əgər 2008-cu ildə monetar amil (*pul kütləsinin dəyişməsi*) inflyasiyanın 50,6%-ni izah edirdisə, bu göstərici 2009-cu ildə 12,5% və 2010-cu ildə 46,8% olmuşdur. Yəni yerdə qalan hissə qeyri-monetar ünsürlərlə izah olunur. Qeyri-monetar amillərə əsasən, idxal olunmuş inflyasiya və inzibati qiymətlərin artırılması daxildir. Sözsüz ki, bazarda azad rəqabət bütün sahələrdə təmin olunmadığına görə bəzən inhisarçı amillər də inflyasiyaya təsir göstərir. Bura həm dövlət inhisarları, həm də özəl sahədəki inhisarları aid etmək olar.

2006-2010-cu illər ərzində inflyasiyanın təxminən yarısından bir az çoxu ərzaq inflyasiyasının hesabına baş vermişdir. Ərzaq qiymətləri 2005-2010-cu illərdə ortalama 10,9%, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 5,9%, xidmətlərin qiymətləri isə 9,5% artmışdır. Lakin inflyasiya səbəbindəki payları nəzərə alanda ərzaq qiymətlərinin daha böyük rolunun olduğunu görürük. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına görə, 2010-cu ildə ərzaq 7,2%, qeyri-ərzaq 2,3%, xidmətlər isə 4,7% bahalaşmışdır. Həmin ildə ümumən 5,7%-lik inflyasiyanın 68%-ni ərzaq qiymətlərinin artımı izah edir. Müstəqil tədqiqat mərkəzi olan və 2007-ci ildən DSK-ya alternativ olaraq ardıcıl surətdə inflyasiya hesab-

lamaları aparan İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin (*İTM*) dövrü hesabatlarında inflyasiyanın 2010-cu ildə daha yüksək olduğu göstərilib. İTM-in hesablamlarına görə, 2010-cu ilin dekabrında 2009-cu ilin dekabr ayı ilə müqayisədə inflyasiya 11,45 faiz, 2010-cu ilin yanvar-dekabr aylarında ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən inflyasiya 6,82 faiz olub. DSK və İTM-in inflyasiya hesablamlarında eynilik təşkil edən Azərbaycanda ərzaq məhsullarının inflyasiyasının artım dinamikasının ümumi inflyasiya səviyyəsini qabaqlamasıdır.

İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin ekspertləri tərəfindən aparılan proqnoz hesablamlarına görə, 2011-ci ildə 11,2% inflyasiya gözlənilir. Hökumətin proqnozlarına görə, inflyasiyanın səviyyəsi il ərzində 5 faizi ötməyəcək.

İnflyasiya adətən monetar siyasətin ən önəmli göstəricisi olur. Bir çox ölkələr mərkəzi banklara böyük müstəqillik verir və aşağı inflyasiya hədəfləri təyin edirlər (*məsələn, Avropa Mərkəzi Bankının rəsmi hədəfi 2% səviyyəsində təyin olunmuşdur*). Azərbaycan Mərkəzi Bankı isə adətən konkret ildəki makroiqtisadi durumdan asılı olaraq dəyişən hədəflər qoymaqladır. Eyni zamanda, böhran dövrünün makroiqtisadi təzyiqlərinin və iqtisadi artım templərinin azalması fonunda Mərkəzi Bank inflyasiyaya daha çox təsir etmək imkanı əldə edir. Bu da özünü növbəti il üçün olan hədəflərdə göstərir. Məsələn, əgər 2008-ci il üçün 12-13%-lik inflyasiya səviyyəsi hədəflənirdisə, 2011-ci il üçün bu, 3% kimi təyin olunmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2010-cu ilin oktyabr World Economic Outlook proqnozlarına görə, 2011-ci ildə inflyasiya berrəqəmli səviyyədə qalaraq 6% təşkil edəcəkdir.

Mərkəzi Bankın həm pul kütləsinin daha təmkinli artımı, uçot dərəcəsini qaldırması və manatın nominal bahalaşmasına icazə verməsi ilə inflyasiyanın berrəqəmli həddə saxlanma bilinəməsi real görünür. Lakin yüksək enerji qiymətləri fonunda və dünya ərzaq qiymətlərinin sürətli artımı nəticəsində inflyasiyanın proqnoz və hədəf səviyyələrini keçməsi də mümkündür.

3.3. Məzənnə dəyişiklikləri

3.3.1. Nominal və Real effektiv məzənnə dəyişiklikləri

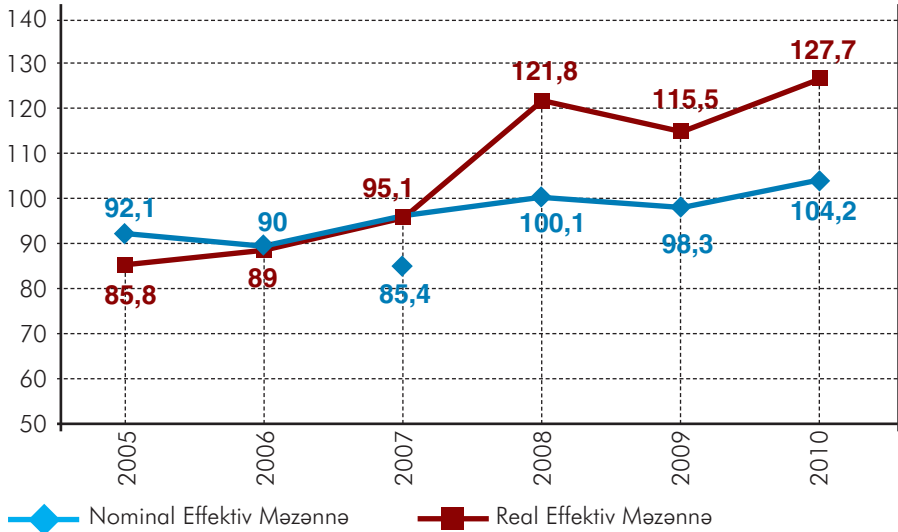
Mərkəzi Bankın əsas hədəflərindən biri manatın əsas valyutalara (*ABŞ dolları və avro*) qarşı nominal məzənnəsinin sabitliyini qorumaqdır. Diaqram 16-dan görüldüyü kimi, 2010-cu ilin sonu etibarilə 2000-ci illə müqayisədə manat çox cüzi miqdarda bahalanmışdır. Manatın bahalanması birtərəfli deyil; o, bəzi valyutalara qarşı güclənsə də (*EUR, GBP, RUR, GEL*), digərlərinə qarşı ucuzlaşmışdır (*TYL, UKH, KZT, JPY*).

Nominal effektiv məzənnənin (*NEM*) ümumi güclənməsi 2010-cu ildə 2009-cu illə müqayisədə 6% təşkil etmişdir. Əsas güclənmə avro və paunda qarşı baş vermişdir. 2000-ci illə müqayisədə isə cəmi 4,2%-lik güclənmə var. Real effektiv məzənnə (*REM*) də 2010-cu ildə güclənməyə davam etmiş və 2009-cu illə müqayisədə 10,6% möhkəmlən-

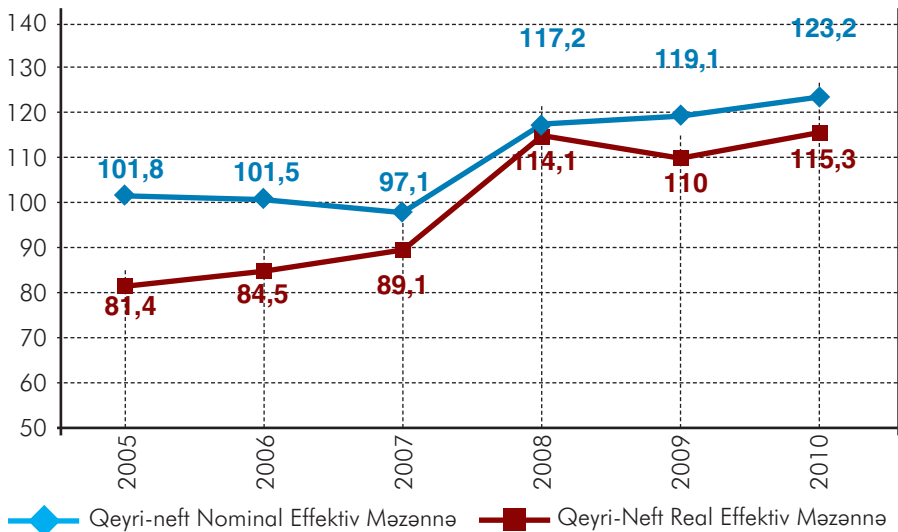

mişdir. 2005-ci illə müqayisədə isə möhkəmlənmə 48,8% təşkil edib. Bu isə neft dollarlarının manatı bahalaşdırması barədə olan proqnozları doğruldur. 2000-ci illə müqayisədə isə möhkəmlənmə 27,7% olmuşdur. Qeyri-neft NEM və REM (qeyri-neft ticarəti nəzərə alınmaqla hesablanmışdır) oxşar tendensiyalar göstərsələr də, REM-in möhkəmlənməsi 2009-cu illə müqayisədə 4,8%, 2000-ci illə müqayisədə isə 15,3% olmuşdur.

Diagram 16. NEM və REM, 2000=100

Diagram 17. Qeyri-neft NEM və REM, 2000=100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

REM-in möhkəmlənməsi iki faktordan asılıdır: NEM-in möhkəmlənməsə və inflyasiya fərqləri. 2010-cu ildə bahalaşmanın əsas səbəbi NEM-in möhkəmlənməsi olub, çünki inflyasiya fərqləri kiçik olub. Əgər 2008-ci ildə qeyri-neft NEM-in möhkəmlənməsinin payı 73,6% idisə, bu göstərici 2009-cu ildə 23,8% və 2010-cu ildə 70,8% olmuşdur. Gələcək illərdə inflyasiya gözləntilərinin ticarət partnyor ölkələrdəki səviyyələrə yaxın olacağını fərz etsək (yuxarı bölmələrdə qeyd olunduğu kimi, ümumi iqtisadi artım, büdcə xərcləmələri və gəlir artımı templərinin aşağı düşməsi fonunda pul kütləsi artımının yavaşması inflyasiyaya təzyiqləri azaldıb), REM-in dəyişməsinə əsasən NEM-dəki tərəddüdlər təsir edəcək.

3.3.2. REM faktiki və tarazlıq göstəriciləri

Yuxarıdakı müşahidələr tədiyə balansında rəqabətliliyin dəyişməsi haqqında ümumilikdə neqativ bir mənzərə çizsə də, mühüm olan REM-in öz tarazlıq dəyəri ilə müqayisəsidir. Çünki əgər REM tarazlıq dəyərindən aşağıdarsa, REM-in möhkəmlənməsi rəqabətliliyin azalmasına gətirib çıxarmaya da bilər. BVF-in müxtəlif metodoloji hesablamalarına görə, faktiki REM 2009-cu ildə öz tarazlıq dəyərindən 4-10% intervalı arasında aşağıdır. Bu isə rəqabətliliyə zərər vurmadan manatın REM-in bahalaşmasına yol verilə biləcəyinin göstəricisidir. Hətta əgər REM öz tarazlıq dəyərindən yuxarı olsa da, bu, ümumən tədiyə balansının strukturuna ciddi təsir etməyə bilər, çünki bir tərəfdən ixracatın neft əsaslı olması və qeyri-neft ixracının çox spesifik mallardan ibarət olub geniş bazalı olmamasından valyuta məzənnələrindən asılılığı əhəmiyyətli deyildir.

3.3.3. Mərkəzi Bankın məzənnə və inflyasiya hədəfləməsi rejimi

Mərkəzi Bankın cari məzənnə və inflyasiya hədəfləməsi rejimində vurğu daha çox mütləq sabitliyədir. 2010-cu ildə əsas valyuta ABŞ dollarına qarşı 0,6% nominal bahalaşma bunun əyani təsdiqidir. Lakin üç səbəbə görə daha dinamik dəyişikliklərə getmək olar:

- 1. Inflyasiyada idxal komponenti əhəmiyyətlidir;***
- 2. REM-in tarazlıq dəyərini aşması üçün təzyiqlər azalıb (həm neft dollarlarının artımının azalması, həm də onların iqtisadiyyata giriş tempinin azalması);***
- 3. Inflyasiya təzyiqləri ümumən azalıb.***

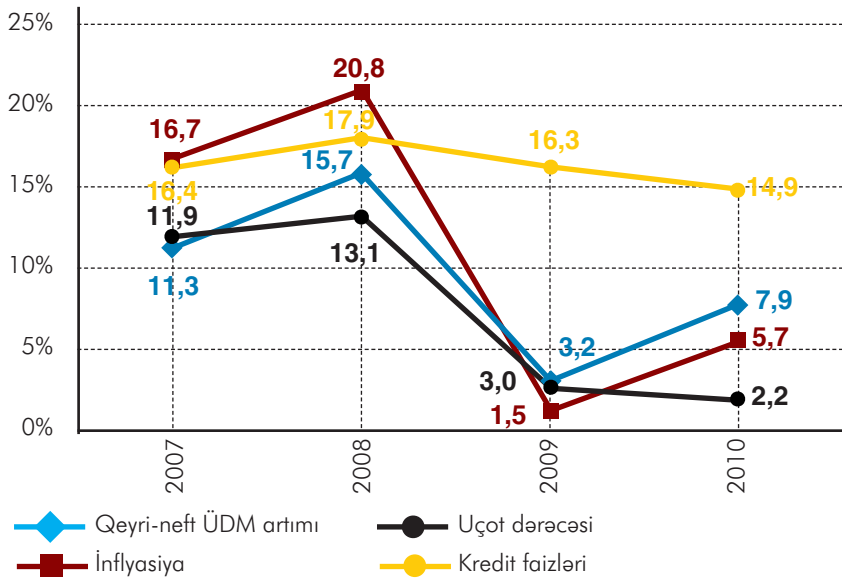
Belə bir şəraitdə inflyasiyanın aşağı salınması üçün (idxal komponenti vasitəsilə) daha sürətli nominal bahalaşmaya (nominal məzənnənin artımına) şərait yaratmaq olar.

3.4. Kredit bazarlarında durum və bank sisteminin təkamülü

3.4.1. Kredit bazarında durum

Uçot dərəcəsidəki dəyişikliklərin monetar siyasət aləti kimi qeyri-effektiv qalmasının səbəblərinə yuxarıda toxunulmuşdu. Bunun əsas səbəbi uçot dərəcəsi və bazar kredit faizləri arasında əks-əlaqənin zəif olmasıdır. Bu isə, öz növbəsində, kredit bazarlarında yüksək likvidlik və yüksək dollarlaşma səbəbləriylə bağlı bazar iştirakçılarının davranışına ciddi təsir etmir. Beləliklə də uçot dərəcəsi transmissiya mexanizmi vasitəsilə bazarın tənzimlənməsində effektiv olmur. Lakin bunlara baxmayaraq, uçot dərəcəsi antitsiklik xarakter daşımışdır.

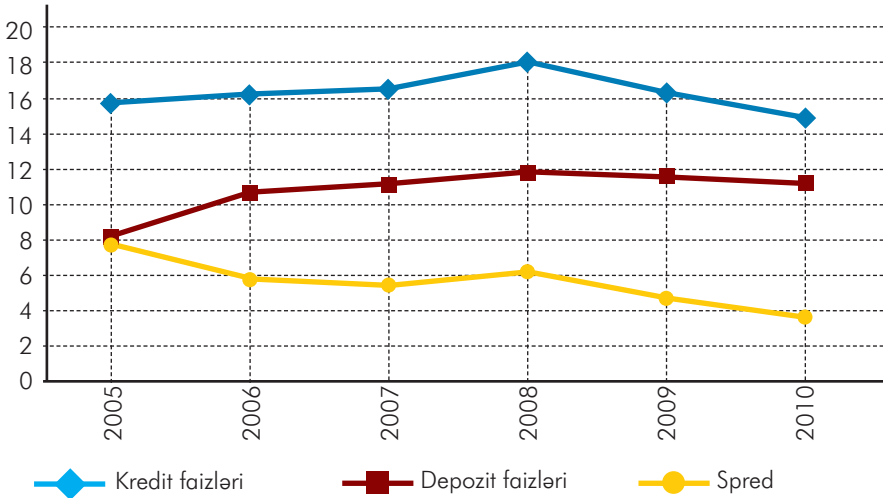
Diagram 18. Uçot dərəcəsi anti-tsiklik monetar alət kimi, %

* Uçot dərəcəsi illər üzrə orta çəkili olaraq hesablanmışdır. Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

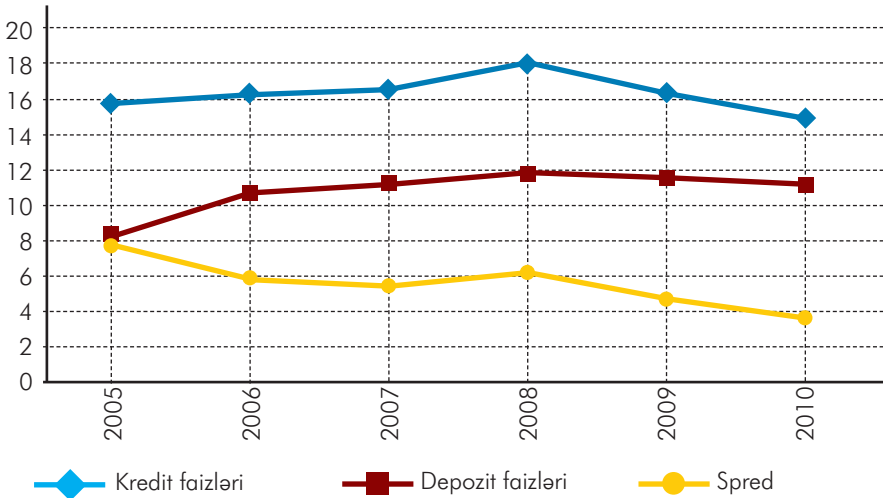
Kredit və depozit faizlərində fərqli tendensiyalar var: (i) Manatla verilən kreditlər üzrə 2008-ci il sonrası kredit faiz dərəcələri azalsa da (dünya bazarlarında kredit faizlərinin azalması və bazarda kredit aktivliyinin azalması səbəbi ilə), xarici valyuta ilə kreditlərdə nisbi artım olmuşdur; (ii) Manat depozit faizləri daha kiçik azalmaya meyilli olmuşlar, nəticədə kredit və depozit faizləri arasında spread (fərq) 2010-cu ildə 4%-in altına düşmüşdür. Bu isə bankların mənfəətliliyini ciddi azaldan səbəbdir; (iii) Valyuta kredit və depozit faizlərində tendensiyanın olmaması əhali və biznes icmasının manata olan inamının dəyişməsi ilə bağlıdır.

Diqram 19. Manatla kredit və deposit dərəcələri, %

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

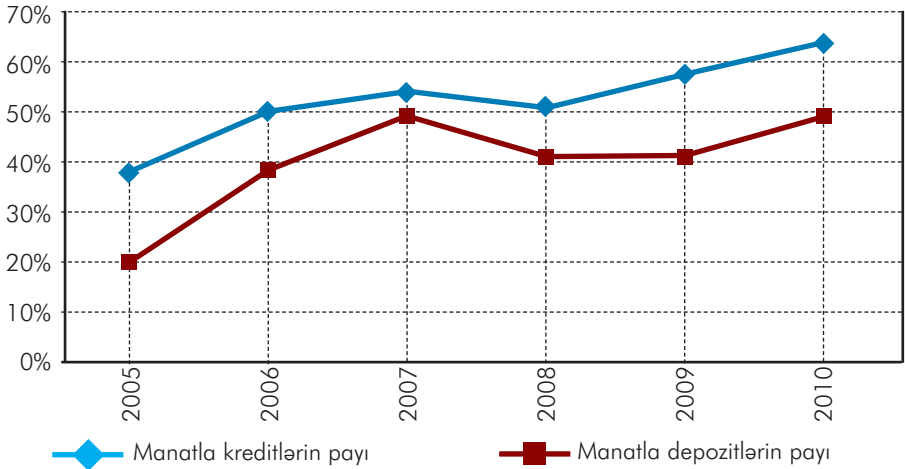
Diqram 20. Xarici valyuta ilə kredit və deposit dərəcələri, %

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

İrəliləyişlərə baxmayaraq, kredit bazarlarında hələ də dollarlaşma səviyyəsi yüksək olaraq qalmaqdadır. 2008-ci ilin dünya maliyyə böhranı dollarlaşmanın çoxalmasına gətirib çıxarsa da (milli valyutaya olan inamın azalması səbəbi ilə), böhran sonrası manatlaşma tendensiyası davam etmişdir. Valyuta ilə verilən kreditlərdə valyuta riskinə görə kredit faizlərinin yüksək olmasına görə ümumi bazar kredit faizləri də daha yüksək olaraq qalır. Eyni nəticəni depozitlər üçün də çıxarmaq olar.

Diaqram 21. Manatlaşma səviyyəsi, %-lə (ümumi kredit və depozitlərdə manatla olanların payı)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

3.4.2. Bank sisteminin təkamülü

Bank sisteminin qısa xülasəsi aşağıdakı cədvəldə görünə bilər. Buradan görüldüyü kimi, qısa müddət ərzində bank sistemi bütün balans göstəricilərini bir neçə dəfə artırmağa nail olmuşdur. Banklar 2008-2009-cu illər maliyyə böhranından minimal itkilərlə çıxmağı bacarmış və bütün göstəricilərinin artımını davam etdirmişlər.

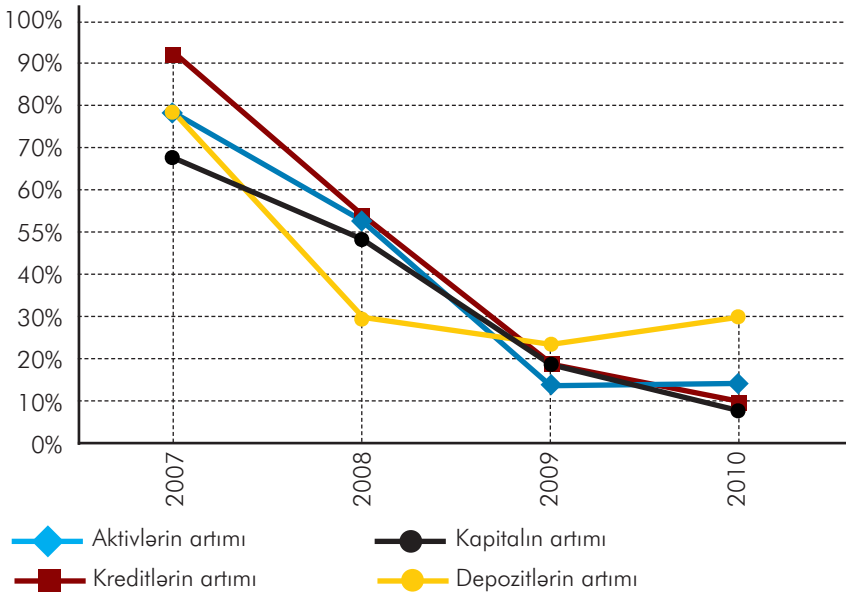
Cədvəl 9. Bank sisteminin qısa xülasəsi, min AZN ilə

İl sonuna	2006	2007	2008	2009	2010
Aktivlər	3 778	6 726	10 274	11 655	13 291
Kreditlər	2 371	4 554	6 988	8 230	8 972
Əhalinin depozitləri	826	1 468	1 904	2 335	3 030
Kapital	603	1 009	1 492	1 759	1 897

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Nominal artıma baxmayaraq, 2009-2010-cu illərdə artım tempi əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azalmış və ÜDM artımına yaxın səviyyəyə enmişdir. Aktivlər, kreditlər və kapitalda olan aşağı artımdan fərqli olaraq, əhalinin depozitlərində 30%-lik artım qeyd alınmışdır. Depozitlərdə artımın səbəbləri haqqında geniş araşdırmalar olmasa da, bunu əhalinin digər investisiya imkanlarını daha riskli görməsi ilə əlaqələndirmək mümkündür. Məsələn, əmlak qiymətlərinin 2008-ci ilin oktyabrından başlamış və hələ də davam edən azalması, yığımların əmlaka deyil, banklara yatırılmasını yaxşı izah edir.

Diagram 21. Manatlaşma səviyyəsi, %-lə (ümumi kredit və depozitlərdə manatla olanların payı)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

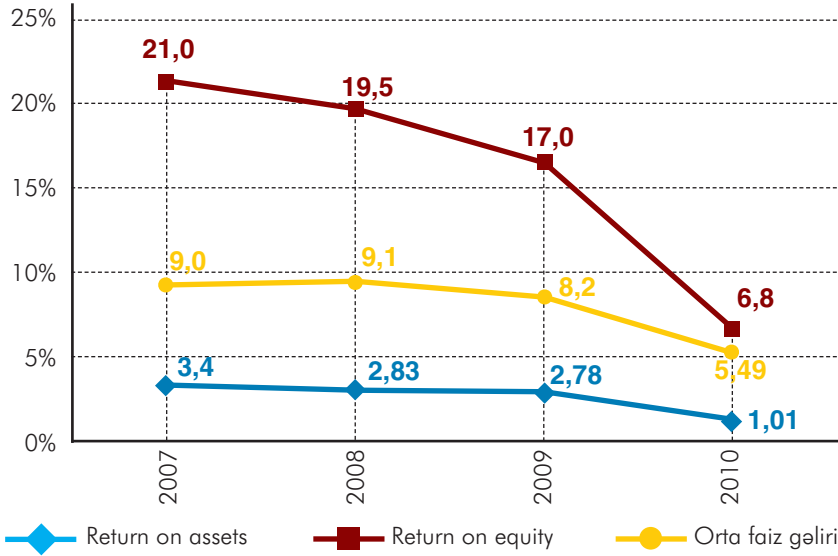
Bankların mənfəət göstəricilərində də azalma davam etmişdir. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək olar. Birincisi, kredit və depozit faizləri arasında fərqin azalması kreditlərin daha az mənfəətli olması deməkdir. Kredit faizləri aktivlik və qlobal bazar şəraiti ilə əlaqəli azalır, lakin depozit faizləri düşür. Aşağıdakı diaqramda orta faiz gəliri əyrisi də bunu isbatlayır. İkincisi, ümitsiz kreditlərdə artım müşahidə olunub (bunlar isə birbaşa olaraq xalis gəliri azaldır). Məsələn, Dünya Bankına görə, bu əmsal 2008-ci ildə 4.5%-dən 2009-cu ildə 6.1% yüksəlmişdir³³. Üçüncüsü, iqtisadiyyatın yavaşması ilə qeyri-faiz gəlirlərinin mənfəətliliyi də azalır (*məsələn, digər investisiyalardan alınan verimlilik aşağı düşür*). Nəhayət, təhlil olunan dövrdə administrativ xərclər (əməkhaqları, İT xərcləri, məsləhətçi xərclər, kirayə) yüksək templərlə artmışlar. Bankların bir çoxu kiçik olduğu üçün bu xərclərdə miqyas effekti yarada bilmirlər. Nəticədə bu xərclərin ümumi çəkisi getdikcə artır.

Mənfəətliliyin belə ciddi azalması çox önəmli bir gəlişmədir, çünki bu tendensiyanın davam etməsi bank sektorunda böhranın əsaslarını qoyan bir faktor olacaq. Belə ki, mənfəətliliyin azalması bir tərəfdən bankların özünümaliyyələşdirmə (mənfəətdən) mənbələrini məhdudlaşdırır, digər tərəfdən beynəlxalq maliyyə bazarlarından həm yeni kreditlər almaq, həm də mövcud öhdəlikləri yenidən maliyyələşdirmək imkanlarını azaldır.

Banklar öz aktivlərinin böyük bir hissəsini hələ də xarici kreditlər vasitəsilə maliyyələşdirirlər. Depozitlər 2010-cu ildə aktivlərin 23% (2005-ci ildə 22%), kapitalın

³³The World Bank, The World Bank Group Country Partnership Strategy for Azerbaijan FY11-FY14, http://siteresources.worldbank.org/AZERBAIJANEXTN/Resources/301913-1240322367644/6043695-1286995766829/7474932-1287411211104/full_report.pdf

Diagram 22. Bank sisteminin artım göstəriciləri, %-lə

* Orta faiz gəliri faiz gəlirlərinin kredit portfelinə olan nisbətini göstərir.
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

14% (2005-ci ildə 16%) və digər öhdəliklərin 63%-ni (2005-ci ildə 62%) təşkil edirdi. Bank sistemində təmərküzləşmə meyilləri hələ də güclü olaraq qalmaqdadır. Ən böyük 12 bankın cəmi bank aktivlərinin bazar payında nisbi azalma olsa da (2008-in sonunda 80%, 2010-cu il oktyabrın 1-nə görə 77%), onların məcmu aktivlərdə payı çox yüksək olaraq qalır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Beynəlxalq Bankının aktiv payı 01.10.2010-cu il tarixinə 41,3% təşkil edirdi. Aktivlərin artımına gəldikdə isə, ən böyük 12 bankın payı 2010-cu il oktyabrın 1-nə olan məlumata görə 55% təşkil etmişdir (2009-cu ildə isə 63%).

Əlavə olaraq qeyd edək ki, ölkədəki qeyri-bank kredit təşkilatlarının maliyyə bazarında rolu çox kiçik olaraq qalır və getdikcə azalır. Belə ki, onların kreditlərinin ümumi kreditlərə faizi 2010-cu ildə 2.1% təşkil edirdi (2005-ci ildə 2,7%). Pul kütləsinin 2005-2010-cu illər ərzində 61%-lik artımına baxmayaraq, M2/ÜDM əmsalı 2010-cu ilin sonuna 20%, M2/qeyri-neft ÜDM-i isə 45%-lik səviyyədədir. Bu isə bölgə ölkələri arasında ən aşağı göstəricilərdən biridir. Aşağı monetizasiya səviyyəsi maliyyə vasitəçiliyinin inkişafını ləngidən səbəblərdən biridir.

3.5. Mərkəzi Bankın müstəqilliyi

Mərkəzi bankların müstəqilliyi (parlament və hökumət tərəfindən tanınmış) iqtisadi sabitlik adına müsbət töhfələr verir. Müstəqil mərkəzi banklar inflyasiyanı daha yaxşı nəzarət altına alır və hökumətin siyasi məqsədlər üçün pul kütləsini təsirinin qarşısını alırlar. Azərbaycan Mərkəzi Bankı "Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nın 6-cı maddəsinə əsasən, müstəqil qurumdur və onun fəaliyyətinə digər dövlət qurumları müdaxilə edə bilməz. Lakin müstəqilliyin əsas elementi bankın kimə hesabat verməsi və rəhbərliyinin kim tərəfindən işə təyin və ya vəzifədən azad olunmasıdır. Müstəqil olmaq üçün Mərkəzi Bankın hər hansı bir hakimiyyət qanadından tam asılılığı istisna olunmalıdır. Lakin eyni qanunun 7-ci maddəsinə görə, Mərkəzi Bank yalnız Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə hesabat verir və İdarə Heyətinin üzvləri Prezident tərəfindən təyin olunur. Müstəqilliyin təmin olunması üçün Mərkəzi Bankın parlamentə hesabat verməsi və yalnız parlamentin təsdiqi ilə İdarə Heyəti üzvlərinin təyini və ya işdən azad olunması gərəqli şərtlərdir.

Faktiki olaraq isə Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikası hökumətinin bir tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir və Prezidentə hesabat verir. Bundan əlavə, siyasi meyarlarla alınmış qərarları bəzən icra edir. Buna misal olaraq, bir sıra dövlət şirkətlərinə böyük məbləğlərdə birbaşa kredit xətlərinin açılmasıdır (Dövlət Neft Şirkəti, "Azəralüminium" və AzAL). Bu kredit xətləri kommersiya şərtləri ilə işləyən şirkətlərdə maliyyə disiplinini azalmasına gətirib çıxarır, çünki aşağı faizlə, uzun müddətə və xüsusi şərtlər olmadan verilir.

TƏDQIQATIN ƏSAS TAPINTILARI

1-ci bölmə üzrə:

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2010-cu il də daxil olmaqla son bir neçə ildə real iqtisadi artım tempinin dinamikasında azalma müşahidə olunur və hazırkı iqtisadi artım mənbələrinin davamlı iqtisadi artım tempini saxlamasında texnoloji məhsuldarlığın azlığı riski mövcuddur (1.1). ÜDM-in strukturunda sənaye və aqrar sektorun payının azalması, xidmət sektorunun isə payının nisbi olaraq genişlənməsilə "Holland sindromu"nun "sənayesizləşmə" simptomu Azərbaycan iqtisadiyyatında güclənir (1.2). Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-in əsas hərəkətverici qüvvəsi faktiki son istehlakdır, yığımın və ixracın rolu üzrə isə vahid tendensiya yoxdur. ÜDM-in mühüm komponenti olan ixrac əməliyyatlarında xam neft, təbii qaz və neft məhsullarından yüksək asılılıq davam edir (1.3). ÜDM-in nominal artımının və nominal həcmünün neft sektoru ilə müqayisədə daha az hissəsi qeyri-neft ÜDM-in hesabına təmin edilib. İqtisadiyyata qoyulan investisiyalarda isə qeyri-neft sektoru, xüsusən də tikinti seqmenti mühüm yer tutmaqda davam edir (1.4). Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi getdikcə azalır, məşğulluq səviyyəsi və əhalinin nominal gəlirləri isə artır. Eyni zamanda, iqtisadiyyatda əmək məhsuldarlığı problemi, həmçinin neft və qeyri-neft sektoru arasında ciddi sektoral əməkhaqqı fərqləri mövcuddur (1.5).

2-ci bölmə üzrə:

Son 5 ilin dövlət büdcəsi gəlirlərinin artım tempinin əsasən ARDNF-in transferləri hesabına təminatı fiskal dayanıqlılığı riskini çoxaldır. Belə ki, 2006-2010-cu illər ərzində ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transferlərin həcmi 13 100 mln. AZN təşkil edib. Bu isə həmin illər ərzində formalaşmış büdcə gəlirlərinin 30,9 faizini təşkil edib. Ötən 2010-cu ildə ARDNF transferlərinin büdcə daxilolmalarında payı 51,8 faiz olub ki, bu da transferlərin büdcə gəlirlərində payının artımına və bunun müqabilində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli mövqeyinin itirilməsinə səbəb olmuşdur (2.1). 2010-cu ilin büdcəsinin aylar üzrə icrası dinamikası ictimai resurslardan istifadənin proporsionallığı və səmərəliliyi ilə ziddiyyət təşkil etməklə həm də büdcə vəsaitlərinin əsasən ilin sonunda "silinməsi" vəziyyətini xarakterizə edir (2.2). Təhlil olunan dövr ərzində cəmi büdcə xərcləmələrinin 73,3 faizi 5 istiqamətə - 34,5 faizi investisiyaya, 12 faizi müdafiəyə, 10 faizi təhsilə, 9,3 faizi sosial müdafiəyə və təminatla, 7,4 faizi dövlət idarəçiliyinə (hüquq-mühafizə orqanlarının saxlanması xərcləri istisna olmaqla) yönəlib, lakin buna baxmayaraq, əslində, artan neft gəlirləri bazasında yaranan fiskal təkandan iqtisadiyyatın əksər sektorları faydalanmışdır. Beləliklə də ötən 5 il ərzində fiskal ekspansiyadan ən çox faydalanan dövlət nəqliyyat, enerji, kommunal, müdafiə, sosial müdafiə və təminat, təhsil və dövlət idarəçiliyi bölmələri olub. Daha çox xərcləmə artan əlavə dəyər yaradaraq müəyyən dövr üçün effekt versə də, hazırda iqtisadiyyatda ciddi artım mənbəyi rolunu əvvəlki qədər oynaya bilmir. Çünki son illər iqtisadiyyatın kəskin böyüməsi

onun artım tempini əvvəlki səviyyədə saxlamağa imkan vermir (2.3). Azərbaycan hökumətinin büdcə kəşirini ortamüddətli dövrdə necə idarə etmək, onu illik və ya iqtisadi tsikllərə uyğun balanslaşdırmaq siyasəti, demək olar ki, yoxdur (2.4).

3-cü bölmə üzrə:

Qeyri-neft ÜDM, dövlət xərcləri (qeyri-neft ÜDM-dən və neft gəlirlərindən asılıdır), əhalinin gəlirləri (*birinci iki göstəricidən asılıdır*) və pul kütləsinin (*əvvəlki göstəricilərdən asılıdır*) artımı yavaşdıqca inflyasiyaya olan təzyiqlər də azalmışdır. Bu cür templərlə artım şəraitində Mərkəzi Bank pul kütləsi və ya faiz dərəcələri kimi iki alətdən istifadə etməkdə manevr imkanlarına malik olmamışdır. Artım templərinin azalması ilə, həm uçot dərəcəsi və həm də pul kütləsinə təsir etməklə daha effektiv monetar siyasət həyata keçirmək olar (3.1). Müşahidələrə əsasən, 2005-2008 və 2009-2010-cu illər üçün önəmli nəticə çıxarmaq mümkündür. İlk dövrdə sürətli pul kütləsi artımı iqtisadiyyatın absorpsiya (*absorption capacity*) imkanlarını üstələmiş və bu, xüsusilə 2007-2008-ci illərdə yüksək inflyasiyaya səbəb olmuşdur. Buna müasir iqtisadi terminlə "iqtisadiyyatın hərarətlənməsi" (*overheating of the economy*) deyilir. Pul kütləsi templərinin azalması inflyasiya təzyiqlərini azaltmışdır. Gələcək illərdə iqtisadiyyatın və hökumət xərcləmələrinin daha təmkinli templərlə artması aşağı inflyasiyanın əsas ünsürlərindən biri olacaq (3.2). Manatla verilən kredit və depozit faizlərinin azalması kredit bazarının dərinləşməsi üçün müsbət irəliləyişdir. Lakin bankların depozit uğrunda rəqabəti hələ də depozit faizlərinin azalmasına mane olur. Bundan əlavə, yüksək inflyasiya templəri də depozit dərəcələrinin azalmasına mənfi təsir göstərir. Dollarlaşma səviyyəsinin yüksək qalması hələ də manata olan inamın tam olmadığını və iqtisadiyyatın devalvasiya təhlükələrini real gördüyünü göstərir. Kredit faizlərinin aşağı səviyyələrə düşməsi kredit aktivliyinin bərpası üçün vacibdir. Eyni zamanda, iqtisadiyyatda rentabellik səviyyələri aşağı düşdükcə bu, daha da aktuallaşır. Depozit dərəcələrinin aşağı düşməsi bankların xarici borclanmadan asılılığına da müsbət təsir edərək bu asılılığın azalmasına şərait yaradacaq (3.3). Bank sistemini iri bir dövlət bankı, bir neçə nisbətən böyük bank və çoxlu sayda kiçik bankla xarakterizə etmək olar. Bu səbəbdən çox rəqabətli bir mühitdən danışmaq mümkün deyil. Rəqabətin güclənməsi üçün dövlət bankının özəlləşdirilməsi və xarici bankların bazara girişinə şəraiti yaxşılaşdırmaq lazımdır. Dövlət bankının özəlləşdirilməsi zamanı isə xüsusi diqqət onun mövcud iri banklar tərəfindən deyil, müstəqil rəqib tərəfindən alınmasına verilməlidir. Əks halda belə bir transaksiya rəqabətə daha də mənfi təsir edəcək. Bank sisteminin artım göstəriciləri və rəqabətliliyi qeyri-neft ÜDM-in artımının azalması ilə xeyli səngimmişdir. Yaxın gələcəkdə aşağı ÜDM artım templərinin proqnozlaşdırıldığını nəzərə alarsaq, bankların artım imkanları məhdud kimi görünür. Ona görə artımı təmin etmək üçün kredit faizlərinin aşağı salınması, yeni məhsulların təqdimi (*xüsusilə də özəl ipoteka*) və yeni xidmət istiqamətlərinin açılması mümkün olacaq. Kredit faizlərinin aşağı salınmasının ən real yolu bank sektorunda kapital tələblərini artırmaq və konsolidasiyanı artırmaqdır. Kiçik banklarda miqyas effekti (*economies of scale*) yaratmaq çox çətindir (3.4).

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Azərbaycan iqtisadiyyatında son illərdə (*2010-cu il də daxil olmaqla*) real iqtisadi artım tempinin dinamikasında müəyyən qədər azalma müşahidə olunur. İqtisadi artımın mühüm mənbəyinə çevrilməli olan texnoloji məhsuldarlıq göstəricisinin rolu kapital akkumulyasiyasına nisbətən bir qədər azalıb. ÜDM-in strukturunda sənaye və aqrar sektorun payı azalmaqla və xidmət sektorunun payı isə nisbi olaraq genişlənməklə "Holland sindromu"nun iqtisadiyyatda sənayesizləşmə simptomlarının Azərbaycanada tədricən əsası qoyulur. Beynəlxalq praktikada qəbul edilən ÜDM-in əsas xərc komponentləri üzrə statistik balans Azərbaycan iqtisadiyyatında təmin olunmur. Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-in əsas hərəkətverici qüvvəsi faktiki son istehlakdır, yığımin və ixracın rolu üzrə vahid tendensiya yoxdur. İdxal-ixrac əməliyyatlarının miqyası genişlənsə də, xam neft, təbii qaz və neft məhsullarından yüksək asılılıq davam edir. ÜDM-in nominal artımının və nominal həcmnin (*neft sektoru ilə müqayisədə*) daha az hissəsi qeyri-neft ÜDM-in hesabına təmin edilib. İqtisadiyyata qoyulan investisiyalarda isə qeyri-neft sektoru ilə yanaşı tikinti seqmenti də mühüm yer tutmaqda davam edir. Rəsmi yoxsulluq səviyyəsinin azaldığı Azərbaycan iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığı problemi, həmçinin ciddi sektoral əməkhaqqı diferensiasiyası mövcuddur. Ölkədə məşğulluq səviyyəsi artsa da, məşğulluğun davamlı olması və əmək bazarında peşəkar işçi resursları çatışmazlığı problemi qalmaqdadır.

Artım templərinin azalmasını üç səbəblə izah etmək olar: neft istehsalında və qiymətlərdə artım templərinin azalması fonunda neft sektoru artımının bir qədər yavaşması; dünya maliyyə böhranının yaratdığı effektlərin məcmu tələb və kredit bazarlarında yaratdığı neqativ təsir; baza effekti (*ÜDM hər il daha böyük baza üzərində artdığına görə eyni miqdarda artım daha aşağı faiz artımı ilə nəticələnir*). Proqnozlara görə, 2011-2015-ci illərdə ölkədə aşağı templə iqtisadi artım müşahidə olunacaq. Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2010-cu ilin may ayındakı hesabatına görə, adıçəkilən dövrdə orta iqtisadi artım təxminən 3%, qeyri-neft sektorunun artımı isə 4,9% olacaq. Güman olunur ki, belə artım templəri investisiyaların, büdcə xərcləmələrinin və əhalinin gəlirlərinin daha yavaş artımı ilə də şərtlənəcək. Bu isə fiskal və monetar siyasət üçün yeni gerçəklik yaratmaqdadır.

Fiskal aspektdən aparılmış təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının həcmi məhdud olduğu üçün irimiqyaslı hasilat zaman etibarilə məhdud dövrdə davam edəcək. Bununla bağlı yerli və xarici analitiklərin proqnozları arasında daha çox fərq yaranan yalnız neftin dünya bazar qiymətlərinin dəyişkənliyidir. Bu isə fiskal risklərin yaranmasına gətirib çıxardığından həyata keçirilən siyasətin daha çox ölçülüb-biçilməsini və tənzimlənməsini, biz sözlə, optimallaşdırılmasını tələb edir. Bunun üçün, birincisi, neft gəlirlərindən gələcək nəsillərin payının saxlanılması təmin olunmalı və onun nəsillər arasında bərabər bölgüsü aparılmalıdır. Bu gün həddindən artıq xərcləmək

sabah daha az xərcləməyə səbəb olur və bu, gələcək nəsillərə neftdən çatacaq payı azaldır. İkincisi, neft gəlirlərinin xərclənməsi siyasətindəki kəskin artımlar makroiqtisadi sabitlik üçün təhlükə yaradır. Xərcləmələrin daimi artımı bir tərəfdən geniş fiskal stimullar və monetar ekspansiya yaratmaqla inflyasiya meyillərinin artımını şərtləndirirsə, digər tərəfdən də bu məqsədlər üçün neft gəlirlərinin daxili bazara yönəlməsi həm də milli valyutanın ABŞ dollarına nəzərən bahalaşması və idarə olunan məzənnə rejimi kimi yeni və ixracatçılar üçün arzuolunmaz situasiyalar yaradır. Bu zaman milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün daha yüksək məhsuldarlıq müşayiət olunmalıdır. Buna isə yalnız şəffaf və səmərəli dövlət investisiyası dəstək ola bilər. Dövlət xərclərini optimallaşdırmaq üçün üçüncü səbəb xərclərin səmərəliliyinin qorunması ehtiyacıdır. Daha çox xərcləmələr xüsusilə də şəffaflığın aşağı və dövlət maliyyə nəzarətinin zəif olduğu halda səmərəsizliyi artırır. Səmərəsiz xərcləmələrin azalması isə fiskal siyasətin optimallaşdırılması səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Odur ki, mövcud problemlərin həllində və ya onların yumşaldılmasında fiskal siyasətin optimallaşdırılmasının alternativi görsənmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əhəmiyyətli dərəcədə "soyuması" (*yəni iqtisadi artım göstərici-lərinin yavaşması*) fonunda maliyyə bazarlarında və bank sektorunda da artım sənqimişdir. Bu isə Mərkəzi Banka maliyyə bazarlarına daha çox təsir etmək üçün yeni imkanlar yaradır. Monetar sahədə aşağıdakı əsas təmayüllər müşahidə olunur:

a. Qeyri-neft ÜDM, dövlət xərcləri, əhəlinin gəlirləri və pul kütləsinin artım templəri yavaşdıqca, inflyasiyaya olan monetar amillərin təsiri azalmışdır, lakin qeyri-monetar amillərin təsiri hələ də yüksəkdir. Burada inzibati tənzimlənen qiymətlər, idxal olunan inflyasiya və ticarətdə azad rəqabətin yetərli olmamasını göstərmək olar. Dünyada ərzaq qiymətlərinin davamlı və sürətli artımı inflyasiya ilə (xüsusilə baza inflyasiya ilə) mübarizəni çətinləşdirən ən vacib amil kimi qalır. Nəticə olaraq inflyasiya təzyiqləri hələ də yüksək qalmaqdadır.

b. Manatın real effektiv məzənnəsi artmaqda davam etmişdir. Lakin Mərkəzi Bank və BVF hesablamalarına görə, bu məzənnə tarazlıq dəyərindən hələ də aşağıdadır. Bu baxımdan belə bahalaşma cari saldo kəsirinə və qeyri-neft rəqabətliyinə ciddi təsir göstərmir. Neft istehsalında artıq pik səviyyəyə çatmış olmaq bahalaşma təzyiqlərini azaltmağa kömək edəcək. Neft qiymətlərinin gözlənilməyən artımları isə əks-təsir yaradacaq. Bundan əlavə, yüksək inflyasiya təzyiqləri də REM yüksəlməsinə gətirib çıxaracaq.

c. Kredit və depozit dərəcələrində ümumi azalma davam etmiş və bu faizlər arasında fərqlər azalmışdır. Bank sektorunda artım templəri azalmaqda davam etmiş və mənfəətlilik göstəricilərində də düşüş müşahidə olunmuşdur. Zərərli işləyən bankların sayının artması, kredit bazarında aktivliyin aşağı qalması və ümumi mənfəətliliyin azalması bank sektoru üçün sistematik risklər yaratmaqdadır.

Tədqiqatlardan əldə edilən nəticə və tapıntılar, qərarlaşmış tendensiyaların qiymətləndirilməsi əsasında Milli Bütçə Qrupu hökumətə aşağıdakı tövsiyələri təqdim edir:

1. 2011-ci ildən sonra iqtisadi artım templərinin daha da səngiyə biləcəyi riski nəzərə alınaraq protsikli makroiqtisadi siyasət davamlı iqtisadi artıma əsaslanan makroiqtisadi siyasətlə əvəzlənməli, habelə iqtisadi artım templərinin xam neftin qiymətindən asılılığı tədricən neytrallaşdırılmalı;

2. ÜDM-in strukturundakı problemlərin, xüsusən də istehlakın və kapital akkumulyasiyasının determinant olması riskləri makroiqtisadi siyasətdə nəzərə alınmalı;

3. Aqrar sektorun və qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün xüsusi strategiya işlənilməli və dövlət proqramlarının icrasına nəzarət gücləndirilməli;

4. ÜDM-də və investisiya qoyuluşlarında qeyri-neft sektorununun payının daha da artırılması məqsədilə biznes və investisiya mühiti daha da təkmilləşdirilməli;

5. Qeyri-neft ixrac potensialını və vergitutma bazasını genişləndirmək üçün sahibkarlığa dövlət köməyinin yeni mərhələsi başlanılmalı;

6. Ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün inhisarçılıq, qiymətlərin süni şəkildə şişirdilməsi, hakimiyyət orqanları tərəfindən aparılan əsassız yoxlamalar ortadan qaldırılmalıdır;

7. Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, sənaye zonalarının və biznes inkubatorlarının yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunması da zəruridir;

8. Rəqabət haqqında məcəllənin qəbulu və daha sonra icrasına nəzarətin təmin olunması, bəzi vergi dərəcələrinin azaldılması və diferensiaslaşdırılması, gömrük prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi zəruridir;

9. Dövlət nəzarəti tədbirlərinin həyata keçirilməsi, xüsusi razılıqların (lisenziya) və icazələrin verilməsi zamanı, dövlət qurumları ilə sahibkarlar arasında birbaşa təmasın minimuma endirilməsi məqsədilə informasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması və sahibkarların orta və iri kreditlərə çıxışının asanlaşdırılması lazımdır;

10. İqtisadiyyatın sektorları arasındakı dərinləşən əməkhaqqı fərqlərini ortadan qaldırmağa yönəlik təşviq siyasəti həyata keçirilməli (məsələn, ortalama əməkhaqqı neft sektoru müəssisələrindən aşağı olan qeyri-neft sektoru müəssisələri üçün güzəştli vergi və sosial ödənişlər dərəcələrinin tətbiqi);

11. Milli hesablər sistemi, makroiqtisadi göstəricilər və yoxsulluqla bağlı statistika daha da təkmilləşdirilməli.

12. "Neft və qaz gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə uzunmüddətli Strategiya"da nəzərdə tutulduğu kimi, neft gəlirlərinin xərclənməsində daimi və dəyişməz gəlirlər yanaşması tətbiq edilməli;

13. "Fond-büdcə" münasibətləri üçün ciddi əsaslara söykənən maliyyə siyasəti direktivi qəbul edilməli və transferlər ARDNF aktivlərinin müəyyən həcmində limitləşdirilməli;

14. Azərbaycan hökuməti büdcəyə daha çox strateji məzmun əlavə etməli və fiskal siyasət ölkənin orta və uzun müddət baxımından inkişafı ilə bağlı olan strategiya və proqramları ilə uzlaşdırılmalı;

15. Dövlət idarəetməsində struktur islahatlar aparılmalı, əks-mərkəzsizləşdirmə siyasəti genişləndirilməli, bu məqsədlə Azərbaycanda fiskal mərkəzsizləşdirmə islahatları çərçivəsində ilk növbədə səhiyyə və təhsil müəssisələrinə maliyyə müstəqilliyi verilməli;

16. Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikası vahid büdcə təsnifatı"nın təsdiq edilməsi barəsində qərarına əsasən yenidən baxılmalı paraqraflar, maddələr və yarımmaddələr üzrə xərclərin bölüşdürülməsi gerçək ehtiyaclarla uyğunlaşdırılmalı;

17. Büdcə gəlirlərinin təminatında birbaşa vergi gəlirlərinin yığım əmsalının artırılması üçün vergi inzibatchılığı təkmilləşdirilməli, verginin fiskal deyil, tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyaları önə keçirilməli, vergi borclarının yaranma mənbələri araşdırılmalı;

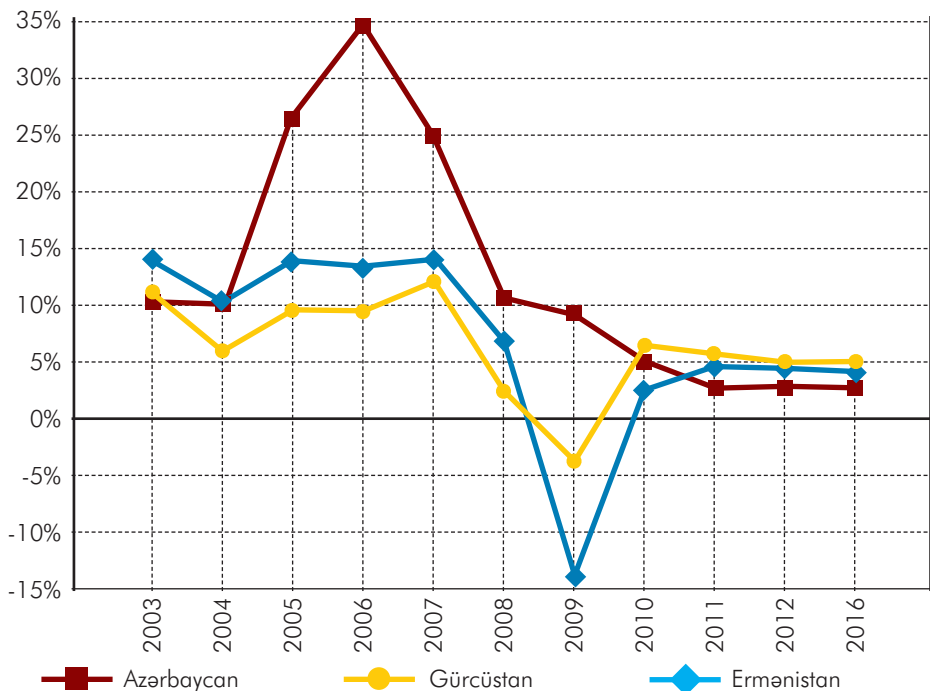
18. Ortamüddətli dövr üçün bütün fiskal parametrlərlə yanaşı büdcə kəsiri də makroiqtisadi tarazlığa xələl gətirməyən səviyyədə proqnozlaşdırılmalı və onun maliyyə-ələşmə mənbələri ümumi fiskal siyasətlə mütləq uzlaşdırılmalı;

19. Dövlət xərcləmələrinin artımı inflyasiyaya ciddi təsir edən amillərdən biri olduğu üçün onların iqtisadiyyatın absorbsiya gücü ilə həmahəng artması vacibdir. Bunun üçün büdcə artımlarında dayanıqlılıq prinsipi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın absorbsiya imkanları nəzərə alınmalı;

20. Bank sektorunda böyüyən riskləri idarə etmək və mümkün böhranı önləmək üçün bank sektorunda rəqabətliliyin artırılması, təmərküzləşmənin azaldılması və kredit bazarlarında inzibati təhriflərin aradan götürülməsi təmin edilməlidir.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1. Cənubi Qafqaz ölkələrində itisadi artım tempi (%)

Mənbə: IMF World Economic Outlook 2011

Əlavə 2. Azərbaycanda “iqtisadi artımın uçotu” (growth accounting) metodunun tətbiqi

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Real iqtisadi artım tempi (%)	11,1	9,9	10,6	11,2	10,1	26,4	34,5	25,0	10,8	9,3	5,0
Kapital faktorunun faizi	1,8	1,9	3,3	6,5	7,1	6,9	6,6	6,2	5,4	-	-
Əmək faktorunun faizi	0,0	0,1	0,1	0,2	0,7	0,4	0,9	0,3	0,3	-	-
Məhsuldarlıq faktorunun faizi (TFP)	9,3	8,0	7,2	4,5	2,3	19,2	27,0	18,6	5,2	-	-
Ümumi iqtisadi məhsuldarlıq artımı (%)	10,9	21,1	12,9	14,4	15,4	35,1	54,8	36,1	32,1	-	-

Mənbə: “Macroeconomic Study of Azerbaijan - The Way to National Economic Diversification”. EU Project: “Support to the Ministry of Economic Development in Azerbaijan”. Contract No. 2007/ 147- 594. October, 2009

Əlavə 3. Resurslar balansı

	Milyon manat			Faiz		
	2005	2008	2009	2005	2008	2009
TƏKLİF						
Ümumi Daxili Məhsul	12 522,5	40 137,2	34 578,7	100,0	100,0	100,0
İdخال	6 624,5	9 418,9	8 123,2	52,9	23,5	23,5
Cəmi təklif	19 147,0	49 701,9	42 701,9	152,9	123,5	123,5
TƏLƏB						
İxrac	7 881,8	26 400,7	17 127,6	62,9	65,8	49,8
Faktiki son istehlak <i>o cümlədən:</i> <i>ev təsərrüfatlarının</i> <i>fərdi istehlakı</i> <i>dövlət idarəetmə</i> <i>orqanlarının istehlakı</i>	6 579,7 5 274,6 1 305,1	16 829,8 13 420,1 3 409,7	19 390,5 14 946,1 4 444,4	52,6 42,1 10,5	41,9 33,4 8,5	56,1 43,2 12,9
Ümumi yığım <i>o cümlədən:</i> <i>əsas fondların</i> <i>ümumi yığımı</i> <i>əsas dövrüyyə</i> <i>vəsaitlərinin dəyişməsi</i>	5 201,2 5 172,9 28,3	7 503,1 7 457,0 46,1	6 827,8 6 786,8 41,0	41,5 41,3 0,2	18,7 18,6 0,1	19,7 19,6 0,1
Statistik fərq	-515,7	-1 177,5	-734,0	-4,1	-2,9	-2,1
Cəmi tələb	19 147,0	49 701,9	42 701,9	152,9	123,5	123,5
Daxili tələb	11 265,2	23 155,4	25 484,3	90,0	57,7	73,7

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

İSTİNAD EDİLƏN MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "2010-cu ilin yekunları üzrə pul siyasəti icmalı http://www.cbar.az/assets/1658/PSI_-_2010_illik.pdf", http://www.cbar.az/assets/1658/PSI_-_2010_illik.pdf
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "2009-cu ilin yekunları üzrə pul siyasətinin yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında http://www.cbar.az/assets/1163/Report_final_2009.pdf", http://www.cbar.az/assets/1163/Report_final_2009.pdf
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "2008-ci ilin yekunları üzrə pul siyasətinin yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında http://www.cbar.az/assets/1163/Report_final_2009.pdf", http://www.cbar.az/assets/351/2008-illik_PS.hesabat-son-2.pdf
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "Statistik Bülleten: 12/2010, http://www.cbar.az/assets/1595/BULLETEN_12-130-2010_OK_for_WEB.pdf
5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "Statistik Bülleten: 12/2009, http://www.cbar.az/assets/1161/BULLETEN_12_2d118_2d2009_FOR_WEB.pdf
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "Statistik Bülleten: 12/2008, http://www.cbar.az/assets/779/BULLETEN_12-106-2008.pdf
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "Statistik Bülleten: 12/2007, http://www.cbar.az/assets/767/bulleten_12_2007.pdf
8. International Monetary Fund, "Republic of Azerbaijan: 2010 Article IV Consultation - Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Azerbaijan", <http://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=23847.0>
9. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2011-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatı", <http://www.cbar.az/assets/1564/Beyanat-2011.doc-FINAL-7.pdf>
10. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2010-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatı", Bəyanatı, http://www.cbar.az/assets/1107/MONETARY_...pdf
11. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu", http://www.cbar.az/assets/100/Az_rbaycan_Respublikas_n_n_Merkezi_Bank_haqq_nda.pdf
12. International Monetary Fund, "World Economic Outlook: Recovery, risk and rebalancing, October 2010", <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/index.htm>
13. Dünya Bankı. Hesabat No. 44365-AZ. "Azərbaycan - ölkə üzrə iqtisadi memorandum - yeni ipək yolu - ixrac hesabına diversifikasiya", 23 dekabr, 2009-cu il
14. 2010 və 2011-ci illər üzrə dövlət büdcəsi zərfləri (II cild)
15. Milli Bütəcə Qrupunun 2011-ci ilin dövlət büdcəsi layihəsinə rəyi; <http://www.nbg.az>
16. Business Time Online, "РЕНКИНГИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА", http://btime.az/page.html?id_node=355

17. Abdelhak Senhadji. "Sources of economic growth: an extensive growth accounting exercise". IMF WP/99/77. June 1999.
18. Azerbaijan Country Briefing: Multidimensional Poverty Index (MPI) At a Glance. July 2010 <http://www.ophi.org.uk>
19. Charles I. Jones. "Misallocation, economic growth, and input-output economics"; NBER Working Paper 16742; January 2011; <<http://www.nber.org/papers/w16742>>
20. IMF Working Paper, "Rapid Growth in Transition Economies: Growth-Accounting Approach", July 2007.
21. IMF Working Paper, "Rapid Growth in the CIS: Panel Regression Approach", July 2007.
22. Alberto Musso, Thomas Westermann; "Assessing potential output growth in the euro area: a growth accounting perspective"; Occasional paper series, No. 22/ January 2005
23. The World Bank, The World Bank Group Country Partnership Strategy for Azerbaijan FY11-FY14, http://siteresources.worldbank.org/AZERBAIJANEXTN/Resources/301913-1240322367644/6043695-1286995766829/7474932-1287411211104/full_report.pdf
24. <http://www.azstat.org/index.php?page=2&mstat=&topic=20>
25. <http://www.maliyye.gov.az>; <http://news.az/articles/economy/31112>